संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाचे नवीन अभ्यासक्रमानुसार
बी.ए.भाग ३ अर्थशास्त्र विषयाचे सत्र- ५ करीता

भारतीय अर्थव्यवस्था

INDIAN ECONOMY

डॉ.संतोष एन.ताडे

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापिठाचे नवीन अभ्यासक्रमानुसार

बी.ए.भाग ३ अर्थशास्त्र विषयाचे सत्र - ५ करीता

भारतीय अर्थव्यवस्था

(Indian Economy)

डॉ. संतोष एन. ताडे

एम.कॉम, एम.ए.(अर्थ.) बी.एड्, पीएच.डी.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

भारतीय अर्थव्यवस्था (Inidan Economy)

लेखक : **प्रा. डॉ. संतोष एन. ताडे**

© **सौ.मिना संतोष ताडे**
'अमृतवेल' वासुदेव विहार, आकोट

❖ **Publisher :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ **Printed by :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ **Page design & Cover :**
Shaikh Jahuroddin,Parli-V

❖ **Edition: March 2020**

ISBN 978-81-945173-0-6

❖ **Price : 199/-**

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Conclusions reached and plagiarism, If any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever.Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

।। अर्पणपत्रिका ।।

आयुष्यभर आपल्या मुलांसाठी
कष्ट करणारे व माझ्यावर
अविरत प्रेम करणारे
माझे वडील स्व.नामदेवराव यांना...

अर्पण !

मनोगत

UGC चे निदेशानुसार 'संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापिठातील संलग्नीत सर्व महाविद्यालयातील कला शाखेत बी.ए.भाग ३ अर्थशास्त्र विषयाचे शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना 'भारतीय अर्थव्यवस्था' हा विषय सोपा, सुलभ जावा व या विषयाचे आकलन व्हावे या उद्देशाने 'भारतीय अर्थव्यवस्था' हे पुस्तक लिहिण्याचे प्रायोजन आहे.

या पुस्तकाची मांडणी पाच विभागात केली आहे. पहिला विभाग भारतीय अर्थव्यवस्था, दुसरा विभाग कृषी, तिसरा विभाग उद्योग व सेवा क्षेत्र, चौथा विभाग बहिंगत व महत्वाची लक्षवेधी क्षेत्रे, तर पाचव्या विभागात पर्यावरण व प्रदुषण या विभागांची मांडणी केली आहे. लेखना करीता विविध ग्रंथ, मासिके, पुस्तके, अहवाल, स्मरणिका, आणि शोधनिबंधांचा आधार घेतला आहे. हे पुस्तक विविध परीक्षांची तयार करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आणि महाविद्यालयीन शिक्षण घेणाऱ्या संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापिठातील सर्व विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा विश्वास आहे.

पुस्तक लेखनाकरीता शिक्षण प्रसारक मंडळांचे सर्व पदाधिकारी आणि श्री नरसिंग संकुलातील,महाविद्यालयातील प्राचार्य, तथा समस्त कर्मचारी वृंद, अर्थशास्त्र अभ्यास मंडळाचे पदाधिकारी तथा सदस्य, मित्र परिवार यांनी दिलेल्या सहकार्य व मार्गदर्शना बाबत मी सदैव ऋणी आहो. पुस्तक लेखणाचे काळात माझी अर्धांगिनी सौ. मिना ताडे, मुलगा चि. सिध्दांत ताडे व मुलगी कु. अदिती ताडे यांनी मला वेळोवेळी प्रोत्साहित केले. त्याबद्दल त्यांचे मी धन्यवाद मानतो. सर्वांच्या सहकार्यामूळे पुस्तक प्रकाशित झाले. त्याबाबत मनपुर्वक आभार व्यक्त करतो.

प्रा. डॉ. संतोष एन. ताडे
श्री नरसिंग महाविद्यालय आकोट

Syllabus

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

B.A. III (Sem-V)

Unit I : Indian Economy and Planning

1.1: Basic Feature of Indian Economy.

1.2: Economic Planning-Objectives, Types, Objectives of IIth Five Year Plan.

1.3: New Economic Reforms, Liberalization, Privatization, Globalize tion.

Unit II : Agriculture

2.1: Improtarce of Agriculture in Indian Economy

2.2: Productivity : Causes of low productivity and remedies to increase productivity

2.3: Agricultural Marketing : Difficulties and remedies of agricultural marketing

2.4: Sub-division and pragnentation : Concept, Causes & remedie

Unit III : Industrial

3.1: Industrial Policy- 1991

3.2: Small Scale Industry : Importance, Problem & Remedies.

3.3: Industrial Disputes : Causes and Remedies.

3.4: Trade Union : Characteristics and Functions.

Unit IV : External Sector an Important Areas of Concern

4.1: India's Foreign Trade : Direction and Composition.

4.2: Poverty : Causes and Remedies

4.3: Unemployment : Causes, Types & Remedies.

4.4: Self Helf Group

Unit V : Environment and Pollution

5.1: Environment : Meaning and Types.

5.2: Natural Resources : Land, Water, Forest, Causes and Remecies of Air, Water and Land Pollution.

5.3: Global Warming.

❑ अनुक्रमणिका ❑

अ. क्र.	शिर्षक	पृष्ठ क्र.
१	**अर्थव्यवस्था व नियोजन (Economy & Planing)**	
१.१	भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्टये	०१
१.२	आर्थिक नियोजन	
१.३	नवीन आर्थिक सुधारणा	
२	**कृषी (Agriculture)**	
२.१	कृषीचे महत्त्व	२०
२.२	कृषी उत्पादकत्ता	
२.३	कृषी विपणन	
२.४	जमिनीचे आंतरविभाजन व अपखंडन	
३	**उद्योग सेवा क्षेत्र (Industry)**	
३.१	भारताचे औद्योगिक धोरण १९९१	४०
३.२	लघु उद्योग	
३.३	औद्योगिक कलह विवाद	
३.४	श्रमिक संघ	
४	**बहिंगत विभाग व महत्वाची लक्षवेधी क्षेत्रे (External Sector & Important Areas of Concerns)**	५३
४.१	विदेशी व्यापार	
४.२	गरीबी (दारिद्रय)	
४.३	बेरोजगारी	
४.४	स्वयंसहायता समूह गट	
५	**पर्यावरण (Envirment)**	७२
५.१	पर्यावरण व प्रदुषण	
५.२	प्रदुषणाचे प्रकार	
५.३	जागतिक वाढते तापमान	

विभाग - १

अर्थव्यवस्था व नियोजन

(Indian Economy & Planing)

१.१ भारतीय अर्थव्यवस्थेची मुलभुत वैशिष्टये
१.२ आर्थिक नियोजन (उद्दिष्टे व प्रकार)
१.३ नवीन आर्थिक सुधारणा
(जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारिकरण)

विभाग - १
अर्थव्यवस्था व नियोजन
(Economy & Planing)

१.१ भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्टये

भारत ही एक अल्प विकसित अर्थव्यवस्था असुन लोकसंख्येचा मोठा भाग दारिद्रयात जिवन जगतो आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्ती विपुल असुनही भांडवला अभावी साधनांचा पुरेपुर वापर झालेला नाही. काही साधने वापरा अभावी तसेच पडून आहेत. त्यामुळे भारत हा जगातील इतर देशांपैकी अल्पविकसित देश आहे.

"अर्थव्यवस्था म्हणजे आर्थीक व्यवहारांचे नियमन व नियंत्रण करणारी यंत्रणा होय." देशपरत्वे विभिन्न अर्थव्यवस्था आठळून येतात. जसे अमेरीका, जपान, फ्रान्स, कॅनडा इत्यादी देशामध्ये भांडवलशाही अर्थव्यवस्था असून रशिया, चिन, पोलंड, हंगेरी, या देशामध्ये समाजवादी अर्थव्यवस्था आहे. मात्र भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला आहे. भारत एक विकसित देश आहे. अशा भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्टये खालील प्रमाणे आहेत.

१. वाढती लोकसंख्या

भारताची लोकसंख्या सातत्याने वाढत आहे. देशात वाढमी लोकासंख्या हो ज्वलंत समस्या आहे. लोकसंख्या वाढीचे मुख्य कारण म्हणजे जन्मदरातील वाढ व मृत्युदरातील घट होय. कारण आधुनिक, वैदयकिय सोयी सुविधामुळे जन्मदर वाढत आहे. तर मुत्युदर घटण्याचे मुख्य कारण पुर्वीचे साथीचे रोग, दुष्काळ हया बाबी आधुनिक सोयी-सुविधामुळे नष्ट झाल्या आहेत. परिणामी लोकांचे सरासरी आर्युमानात सुद्धा वाढ होवून मृत्युदर घटला आहे. जन्मदर वाढीमुळे वाढत्या लोकसंख्येचा भार विकासावर पडला आहे. भारताची लोकसंख्या २००१ ते २०११ या काळात ५.४३% ने वाढली. आज लोकसंख्या १३६ कोटी पर्यंत गेली आहे. भारताची लोकसंख्या वाढ खालील तक्त्यावरून स्पष्ट होते.

भारताची लोकसंख्या वाढ

क्र.	वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)	वृध्दी दर %
१.	१९०१	२३.८३	--
२.	१९५१	३६.११	१३.३१
३.	१९६१	४३.९२	२१.६४
४.	१९७१	५४.८२	२४.८०
५.	१९८१	६८.३३	२४.६६
६.	१९९१	८४.६४	२३.८७
७.	२००१	१०२.८७	२१.५४
८.	२०११	१२१.०९	१७.७२

(संदर्भ: इंडियन इकोनामी, पुरी व मिश्रा-३४ वी आवृती)

२. निम्न राहणीमान

भारतातील लोकांचे गरिबी, दारिद्रय, बेकारीमुळे, निम्न राहणीमान व आहार निकृष्टप्रतीचा आहे. विकसित देशात मात्र आहारातील कॅलरीज ३४०० पेक्षा जास्त मिळतात. तर भारतात २१०० पेक्षाही कितीतरी कमी कॅलरिज मिळतात. जिवन जगण्याकरिता २१०० कॅलरीजची आवश्यकता असते. परंतु एवढया कॅलरीज सुध्दा लोकांना आहारातून मिळत नाहित. प्रोटीन तर दुर-दुर पर्यंत मिळत नाही. कमी उत्पन्नामुळे भारतीयांचे राहणीमान व आहार निकृष्ठ प्रतीचा आहे.

३. बेरोजगारी

भारतात लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त असल्यामुळे श्रम पुरवठा झपाटयाने वाढत आहे. सर्व कामगारांना लाभ दायक रोजगार देणे कठिण बाब आहे. त्यामुळे बेकारिने उग्र स्वरुप धारण केले आहे. यापैकी सुप्त बेकारीचे स्वरूप अतितीव्र आहे. जसे कृषीत ४ लोकांचे काम आहे. परंतु काम करतांना दहा व्यक्ती दिसतात. उत्पन्न मात्र चार लोकांचेच मिळते याला छुपी बेकारी असे म्हणतात. परीणामी सुप्त बेकारीत वाढ होत आहे. हि बाब खालील सारणी स्पष्ट करते.

बेरोजगारीचे प्रमाण

विवरण (लोकसंख्या, कोटी)	२००४-०५	२००९-१०
कार्यकारी	४१.७२	४२.८९
रोजगारीत	३८.२८	४०.०८
बेरोजगारीत	३.४३	२.८०
बेरोजगारीचे प्रमाण	८.२%	६.६%

४. भांडवलाची उणीव

भारतीय अर्थव्यवस्था अल्प विकसित असल्यामुळे विकासाकरिता भांडवलाच्या कमतरतेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. भांडवलाअभावी नवीन उद्योगांना वाव देणे शक्य नाही. कामा अभावी बेकारी वाढली आहे. निम्न भांडवल निर्मितीच्या दराचे मुख्य कारण बचत गुंतवणूकीचा अभाव होय. भांडवलाची टंचाई विकासात अडसर ठरली आहे. भांडवला अभावी साधनांचा पुरेपूर वापर झालेला नाही. त्यामुळे बेकारी वाढत आहे.

५. अल्प दरडोई उत्पन्न

दरडोई उत्पन्न कमी असणे अल्प विकासित अर्थव्यवस्थेचे लक्षण आहे. भारतात १९९९ ला दरडोई उत्पन्न ४५० डॉलर होते, चीनमध्ये ७८० डॉलर तर अमेरिकन भारतापेक्षा ३६ पट जास्त दरडोई उत्पन्न होते. कमी दरडोई उत्पन्नाचे मुख्य कारण गरिबी, बेकारी, अल्प रोजगारी आहे. अल्प दरडोई उत्पनांचा विकासावर प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे दिसून येते. २०१७ चे आकडेवारी नूसार काही देशातील दरडोई उत्पन्न खालील तक्ता स्पष्ट करतो.

दरडोई उत्पन्नाची आकडेवारी २०१७

देश	आकडेवारी (डॉलर)
स्वित्झर्लंड	६१,४००
अमेरीका	५९,५००
जर्मनी	५०,४००
जपान	४२,८००
चीन	१६,७००
भारत	७,२००
पाकिस्तान	५,४००

(संदर्भ : सेंट्रल इंटेलिजन्स एजंसि रिपोर्ट)

भारताचे अल्प दरडोई उत्पन्न असल्यामूळे गरीबीचे मोठे प्रमाण आढळून येते.

६. निकृष्ठ यंत्रतंत्रज्ञान

भारतामधील यंत्रतंत्रज्ञान अत्यंत मागासलेले आहे. देशातील काही उदयोगामध्ये अविकसित तंत्राबरोबर आधुनिक तंत्राचा सुद्ध वापर होतो. परंतु बहुसंख्य उदयोगांमध्ये जुन्या यंत्रतंत्राचा वापर होत असल्याने त्यांची उत्पादकता कमी आहे. त्यासोबतच कुशल

श्रमिकांचा सुद्धा अभाव आहे. भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी असल्याचे मुख्य कारण पारंपारिक यंत्रतंत्राचा वापर होय कारण गरिब शेतकरी भांडवला अभावी आधुनिक तंत्राचा वापर करु शकत नाही.

७. निम्न दर्जाचे मानवी भांडवल

जो खर्च मानवावर केला जातो. जसे शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सोयी सवलती, सुरक्षा, कल्याण इत्यादी बाबीमुळे मानवी भांडवलाचा दर्जा उंचावतो त्याकरिता मोठी गुंतवणूक करणे आवश्यक असते. मानवी निर्देशांकाबाबत जगात भारताचा १२८ वा क्रमांक लागतो. निम्न दर्जाचे भांडवलामुळे व मागासलेपणामुळे शिक्षण आरोग्य सुरक्षेवर भारतात अत्याधिक खर्च केल्या जातो. तरी सुध्दा उच्च भांडवलाची निर्मिती होऊ शकत नाही. परिणामी निम्न प्रतीचे भांडवल हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्टय आहे.

८. केवळ जिवनावश्यक वस्तुंचे उत्पादन

अल्प विकसित देशाचे मुख्य वैशिष्टय म्हणजे केवळ प्राथमिक वस्तुचे उत्पादन करणे होय. जसे कच्चा माल, अन्नधान्य इ. मुख्य उत्पादन घेतले जाते. त्यामध्ये भारतातील काम करणाऱ्या लोकांचा मोठा वाटा आहे. कच्चा मालाचे पक्क्यामालात रुपांतरण करण्यासाठी भांडवल गुंतवणंकीचा अभाव आहे. परिणामी देशात केवळ जिवनावश्यक वस्तुचे उत्पादन घेत असल्याचे दिसून येते.

९. निम्न उपभोग

भारतीय अर्थव्यवस्थेत इतर देशांच्या तुलनेत उपभोगाबाबत जसे प्रती व्यक्ती कॅलरी उपभोग तसेच टेलीफोन मोटारी, टेलीव्हिजन, शिक्षण अशा विविध सामाजिक, निर्देशांकाबाबत देशाचा मागासलेपणा दिसून येतो. प्रोटीन बाबत भारतात दरडोई उपभोग ५९.४ ग्रॅम तर चीन ७१ ग्रॅम जपान ६९ ग्रॅम तर इंग्लंड ९३ ग्रॅम आहे. दर हजारी लोकसंख्येकरिता भारतात ०.४ डॉक्टर आहेत, चीन मध्ये २.०, जपानमध्ये ७.३ तर इंग्लंमध्ये १.५ प्रमाण आहे. उपभोगाबाबत देशात मागासलेपणा दिसून येतो.

१०. संपत्तीचे दोषपुर्ण वितरण

देशात ग्रामीण व शहरी कटुंबामध्ये संपत्तीचे असमान वाटप झालेले आहे. ग्रामीण लोकांकडे एकुण संपत्तीचा केवळ २.४% हिस्सा आहे. तर श्रीमंत परिवाराकडे ९.६% अधिक संपत्ती आहे. संपत्तीच्या असमान वितरणामुळे आर्थिक, सामाजिक विषमतेत मोठी दरी पडली आहे. संपत्तीच्या दोष पूर्ण वितरणामूळे श्रीमंत व गरीब यांच्यातील अंतर वाढले आहे.

भारतातील नैसर्गिक साधन संपत्ती

I. भुमी

जमिन ही महत्वाची नैसर्गिक साधन संपत्ती होय. आर्थिक विकास व देशाचे उज्वल भवितव्य शेतीवरच निर्भर आहे. भारतात राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये जमिनीचा मोठा वाटा आहे. भारतीय शेतीत कित्येक लोकांना रोजगार मिळत आहे. वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेण्याची क्षमता केवळ भूमितच दिसून येते.

जमिनिचे गाळाची, काळी, तांबडी, मुरमाळ जमिन असे प्रकार आहेत.

१. गाळाची जमिन :

नदयांच्या प्रवाहाबरोबर वाहत आलेला गाळ किनाऱ्याच्या बाजूने साचतो त्यापासून गाळाची जमिन तयार होते, अशी जमिन भरतात गंगा, सिंदु, गोदावरी कावेरी, कृष्ण, नदयांच्या किनाऱ्यालगत आढळते.

२. काळी जमिन :

काळी जमिन ही ज्वालामुखी पर्वतापासून निघालेल्या लावारसाच्या संचामुळे तयार होते. ही जमिन पिकाकरिता सुपिक असते. ती महाराष्ट्र, गुजरात, तामिळनाडू अशा अनेक राज्यात आढळते. या जमिनीत अन्नधान्य कापुस, फलोत्पादन अशी अनेक पिके येतात.

३. तांबडी जमिन :

ज्या जमिनीतील मातीचा रंग तांबडा असतो तीला तांबडी जमिन म्हणतात. या जमिनीत ज्वारी, बाजरी, डाळींबचे उत्पादन घेतात. ही जमिन ओडिसा, बिहार, कर्नाटक अशा अनेक राज्यात आढळते.

४. मुरमाळ जमिन :

मुरमाळ जमिन ही देशात डोंगराळ प्रदेशात आढळते या जमिनीची उत्पादकता एकदम कमी असते. ती महाराष्ट्र, ओरिसा, मध्यप्रदेश, आसाम राज्यांत डोंगराळ भागात आढळते.

II. जलसंपत्ती

पाणी ही निसर्गाची विनामुल्य देणगी आहे. मानव व पशुपक्षांकरिता पाणी हे अमृत आहे. भारतात जलसंपत्ती ही विपुल प्रमाणात आहे. पाण्याचे उपयोग शेती, कारखाने, उद्योग, विजनिर्मिती, मत्सपालन, सागरी वाहतुक, घरघुती वापर असे अनेक उपयोग पाण्याचे केले जातात. जलसंपत्तीचे भुस्तरिय व भुगर्भिय जलसंपत्ती असे दोन प्रकार आहेत.

भुस्तरिय जलसंपत्ती ही जमिनिच्या पृष्ठभागावर असते. तर भुगर्भिय जलसंपत्ती

जमिनीच्या पोटात असते. भारतातील भुस्तरिय जलसंपत्ती एक लाख अठ्ठयाऐंशी हजार कोटी घनमीटर असण्याचा अंदाज आहे. भुस्तरीय पाण्याचा कृषीला पाणी पूरवठा होतो. मोसमी वाऱ्यापासून नैसर्गिक पाऊस पडतो. परंतु तो अनियमित व अपूऱ्या प्रमाणात पडतो. त्यामुळे कृत्रिम पाणीपुरवठ्याचे कृषीकरिता अत्यंत महत्व आहे. जलसंपत्तीचा दुसरा उपयोग विद्युत निर्मितीसाठी होतो. जलविद्युत निर्मितीची क्षमता देशांत मोठ्याप्रमाणात आहे. स्वातंत्र्यानंतर नियोजन काळात मोठ्या नदयांवर अनेक धरणे बांधली त्यापासून विद्युत निर्मिती करून शेतीला पाणीपुरवठा केल्या जात आहे. देशात जलसंपत्तीच्या योग्य वापराकरिता केंद्रिय जलआयोग स्थापन करण्यात आला आहे.

III. वने / जंगले

वन किंवा जंगल ही महत्त्वाची नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. वनस्पती किंवा वृक्ष हे कर्बाम्ल (कार्बनडायऑक्साइड) वायूचे सेवन करतात आणि मानवाला अमुल्य प्राणवायू देतात. श्वसनाकरिता मानवाला वनांपासून प्राणवायू सहज मिळतो. जंगलापासून जळावू लाकुड, इमारती लाकुड, रेल्वेच्या बाधीणीकरिता लाकडं, जहाज बांधणी, लाकडी खेळणी, आंग पेट्यांकरिता सोमल नावाचे लाकुड, विविध बनऔषधी, द्रव्यखनिजे, डिंक, राळ, जस्त, बांबू, कागद, बनविण्याकरिता गवत, तेल अशा विविध वस्तू वनांपासून मिळतात. वनांमुळे पशुपक्षांना व जनावरांना खाद्य मिळते. तर सिमांवरती भागात जंगलांमुळे शत्रुपासून रक्षण होते. मानवाने स्वार्थीपोटी जंगलाचा नाश केला आहे. त्यामुळे नविन वने निर्माण करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

देशात ६.७ कोटी हेक्टर क्षेत्रफळावर जंगले शिल्लक राहली आहेत. विकासाच्या नावाखाली अवैध जंगलतोड करुन वनांचा विनाश होत आहे. त्याला आळा घालण्यासाठी सक्षम सरकारी धोरणाची गरज आहे. केंद्रशासनाने १९५१ ला राष्ट्रीय जंगल धोरण जाहिर केले तर १९६५ ला केंद्रिय वनआयोग स्थापन केला. सामाजिक वनिकरण योजनेअंतर्गत वनविकासाचे कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. जंगलाचे राखीव, संरक्षित व अवर्गिकृत जंगले असे तीन प्रकार आहेत.

१.२. आर्थिक नियोजन

भारतामध्ये १९५१ पासून नियोजनाचे पर्व सुरू झाले पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून नियोजनाचा प्रवास सुरू होता नंतर नियोजनाची जागा निति आयोगाने घेतली. निती आयोग हा सुद्धा नियोजनाचा मुख्य भाग आहे. शासन आपले इच्छित उद्दीष्टे जसे सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक उदिष्टये साध्य करण्याकरीता नियोजनाची आखणी करते. या माध्यमातून सामाजिक समाधान निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते.

नियोजनाचे महत्त्व विशद करताना स्व. पंतप्रधान पं. नेहरू यांनी "नियोजन हा यशोमंदीराकडे घेवून जाण्याचा मुख्य मार्ग आहे." तर म. गांधी यांनी देशाला उद्देशून "नियोजन करा नाहीतर मरा" या वाक्यात नियोजनाचे महत्त्व सांगितले आहे. नियोजन हे आर्थिक विकासाचे स्वप्न साकार करण्याचे मुख्य साधन आहे.

व्याख्या

१. भारतीय नियोजन मंडळानुसार :- "विशिष्ट काळात ठराविक उद्रिदष्टांच्या पुर्ततेकरिता राट्रातील साधनांचा जास्तीत जास्त फायदेशीर वापर करून घेण्यासाठी आखलेली योजना होय."

२. "आर्थिक नियोजन म्हणजे निश्चित केलेल्या सामाजिक उद्दीष्टांच्या संदर्भात महत्त्म हिताकरिता साधनांची जुळवा - जुळव करून त्याचा योग्य प्रकारे वापर करणे होय.

नियोजनाची आवश्यकता :-

१. आर्थिक विकासाचे दरातील वाढीकरीता व विकसीत देशांसोबत उभे राहण्याकरीता भारताला नियोजनाची आवश्यकता आहे.

२. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार कृषी असल्यामुळे कृषीचा विकास करण्यासाठी तसेच शेतीचे स्वरूपात आधुनिक बदल करून शेती विकासा करीता नियोजनाची गरज आहे.

३. अर्थव्यवस्थेतील तेजी मंदिचे चक्र नियंत्रित करण्याकरीता व आर्थिक संकटे दुर करण्याकरीता नियोजनाची गरज आहे.

४. भारतातील दारिद्रय, बेकारी, दुर करण्यासाठी आणि दारिद्रयात जीवन जगत असलेल्या लोकांना सुखि समृध्द करण्यासाठी व बेकारांना नविन रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी नियोजनाची गरज आहे.

५. देशातील मुलभूत उद्योगांच्या विकासाकरीता रेल्वे, रस्ते, शिक्षण, आरोग्य या सारख्या मुलभुत विकासाकरीता नियोजनाची गरज आहे.

६. अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विषमता दुरु करून आर्थिक समानता प्रस्तापित करण्यासाठी नियोजनाची गरजेचे आहे.

७. अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण टाळण्यासाठी व मक्तेदारीला आळा घालल्यासाठी नियोजनाची गरज आहे.

८. वाहतूक दळणवळणाच्या सोई सुविधेत वाढ करण्यासाठी, लोकांच्या राहणिमानाचा दर्जा उंचावण्याकरीता, रोजगार संधि निर्माण करण्याकरीता व अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी नियोजनाची भारतात गरज आहे.

नियोजनाची उद्दिष्टे - नियोजनाचे सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक उद्दिष्टे आहेत.

१. सामाजिक उद्दिष्टे

राष्ट्रातील लोकांना आर्थिक संरक्षण मिळाले पाहिजे. श्रमिकांचे शोषण न होता त्याला योग्य मजुरी मिळवून चांगले जिवनमान जगता यावे, काम करतांना श्रमिकाचा अपघात, मृत्यू झाला व अपंगत्व आले तर पुर्ण संरक्षण मिळाले पाहिजे. कर्मचाऱ्याला सुटी, पेंशन, प्रॉव्हीडंट फंड अशा सोईसवलती बाल व स्त्री कामगारांना विशेष सोयी, बेकारांना भत्ते, कामगारांना मुक्त आरोग्य व शिक्षण इत्यादी बाबी सामाजिक सुरक्षिततेच्या उद्दिष्टांअंतर्गत नियोजनाच्या माध्यमातून शासन पुर्ण करण्याचा प्रयत्न करते. याचे फलित म्हणजे सामाजिक समता निर्माण करण्याचे प्रयत्न या उद्दिष्टांअंतर्गत पुर्ण केले जातात.

२. राजनैतिक उद्दिष्टे

शत्रुपासून संरक्षण करणे देशाअंतर्गत शांतता, कायदा, सुव्यवस्था निर्माण करणे, जलस्थल, वायू सेना अशा तिन्ही सेना सुसज्ज ठेवणे याकरिता संरक्षणावर देशाला प्रचंड खर्च करावा लागतो. कोणत्याही देशात राजकिय स्थिरता असेल तरच त्या देशाचा विकास होतो जर राजकीय अस्थिरता राजकिय आंदोलने, अराजकता असेल तर नियोजन यशस्वी होऊ शकत नाही त्याकरिता राजकिय स्थैर्य हे नियोजनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

३. आर्थिक उद्दिष्टे

या उद्दिष्टाअंतर्गत खालील घटकांचा समावेश होतो.

१. पुर्ण रोजगार

आर्थिक विकासात पुर्ण रोजगाराला अत्यंत महत्त्व आहे जर बेकारि असेल तर देशाचा विकास होऊ शकत नाही. त्यामुळे नियोजनाचे मुख्य उद्दिष्ट पुर्ण रोजगार निर्माण करणे आहे. रोजगार पातळीत जस - जसी वाढ हाते. तसतसा आर्थिक विकाससुद्धा वाढत जातो. त्यामुळे नियोजनातून नविन रोजगार निर्मितीला चालना देवून पुर्ण रोजगाराचे उदिष्ट गाठले जात आहे.

२. आर्थिक समानता

नियेजनाचे प्रमुख उदिष्ट म्हणजे देशात आर्थिक समानता प्रस्थापित करणे होय. उत्पादनाची भुमी, श्रम, भांडवल ही साधने भांडवलदार व्यक्तींच्या मालकीची असल्याने त्यांना राष्ट्रीय उत्पन्नाचा जास्त हिस्सा मिळतो. श्रमिकांना मजुरीच्या स्वरूपात कमी लाभ मिळतो. परिणामी श्रीमंतांच्या मुलांना जास्त संपत्ती तर गरिबांच्या मुलांना कमी संपत्ती मिळाल्याने आर्थिक विषमता वाढते. त्याकरिता नियोजनाच्या माध्यमातून विषमता दूर करण्याचे व समानता प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न केले जातात.

३. संतुलित विकास

संतुलित विकास म्हणजे सर्व क्षेत्राचा समान विकास करणे होय. देशात काही भागांचा विकास झालेला असतो तर काही भाग अत्यंत मागासलेला किंवा अविकसित असतो. त्यामुळे असंतुलन दुर करून संतुलित विकास साधण्यासाठी नियोजन हा एकमेव मार्ग आहे. भारतात पंजाब, हरियाणा, महाराष्ट्र, गुजरात ही विकसित राज्ये तर बिहार, एम.पी. यू.पी. तामिळनाडू, आसाम, ही अविकसित राज्ये आहेत. नियोजनामुळे या राज्यांचा संतुलित विकास केल्या जातो.

४. आर्थिक स्थैर्य

भांडवलशाहीत तेजी मंदीचे सारखे चक्र सुरू असते. तेजीत किंमती व इतर बाबींमध्ये वाढ होते. तर मंदित सर्वच बाबतीत घट झालेली असते. तेजी मंदीच्या चक्रात अस्थिरता निर्माण होते. ती दूर करण्यासाठी व देशाचा विकास करण्यासाठी तसेच आर्थिक स्थैर्य निर्मितीसाठी नियोजन हा एकमेव मार्ग आहे.

५. विकासदर वाढ

दरडोई उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होत असेल तर आर्थिक विकास साधल्या जातो. देशाची ज्या गतीने राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते त्याला आर्थिक विकासदर म्हणतात. विकास दर वाढीकरिता बचत गुंतवणुकीत वाढ करणे आवश्यक आहे. म्हणून नियोजनाचे प्रमुख उद्दिष्ट आर्थिक विकासाच्या दरात वाढ करणे हे आहे.

६. आत्मनिर्भरता

शस्त्रास्त्र, दारूगोळा, अन्नधान्य इत्यादी बाबतीत देश दुसऱ्या देशावर अवलंबून असेल तर देशाचे स्वातंत्र्य धोक्यात येते. त्यामुळे अन्नधान्य, शस्त्रास्त्र, दारू, गोळा इत्यादी बाबतीत. इतरांवर अवलंबुन न राहता त्यावस्तुंची स्वयंनिर्मिती करणे. देशाला स्वावलंबी, आत्मनिर्भर करणे. ही बाब नियोजनातूनच शक्य होते.

७. सामाजिक कल्याण

नियोजनाची जी इतर उद्दिष्टे आहेत जसे उत्पन्न, उत्पादन, रोजगार व उत्पादकता वाढ करणे ही उद्दिष्टे साध्य करून त्याचा अनुकुल परिणाम म्हणजे महत्तम सामाजिक कल्याण साधले जाते. त्याकरिता शासन लोकांना जास्तीत जास्त सुख समाधान प्राप्त होईल यादृष्टीने नियेजनाची आखणी व अंमलबजावणी करित असते.

नियोजनाचे प्रकार

१. भांडवलप्रधान व श्रमप्रधान तंत्र

श्रमाऐवजी जास्तीत जास्त भंडवलाचा जेव्हा उपयोग केल्या जातो त्या

भांडवलप्रधान तंत्र म्हणतात. या तंत्राचा उपयोग इंग्लंड, अमेरिकेसारख्या देशात केल्या जातो. मात्र भारतात लोकसंख्या जास्त असल्यामुळे श्रमप्रधान तंत्र महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे भारतात भांडलाऐवजी उत्पादन हे जास्तीत जास्त श्रमाद्वारे केले जाते त्याला श्रमप्रधान तंत्र म्हणतात.

२. उत्तेजनात्मक व आदेशात्मक

जे नियोजन प्रोत्साहन, मार्गदर्शन करून उद्दिष्ट गाठते त्याला उत्तेजनात्मक नियोजन म्हणतात. या नियोजनाची लोकशाही देशामध्ये आवश्यकता आहे. जसे बेकारी दुर करण्यासाठी शासन स्वयंरोजगार निर्मितीकरिता नविन कारखाने उभारण्याकरिता आर्थिक मदत देईल. याउलट जेव्हा शासन आर्थिक विकासाची जबाबदारी स्विकारून तशी यंत्रणा उभारून अपेक्षित उद्दिष्टे पूर्ण करते त्याला आदेशात्मक नियोजन म्हणतात. ही पद्धती समाजवादी देशांमध्ये बापरली जाते. शासनाला जर बेकारी दूर करायची असेल तर शासन अशावेळी सार्वजनिक क्षेत्रात कारखाने उभारण्याला प्राधान्य देते.

३. सामान्य व आंशिक नियोजन

जे नियोजन संपुर्ण अर्थव्यवस्थेला एक घटक माणून केले जाते त्याला सामान्य नियोजन म्हणतात. यामुळे एकुण उत्पादन, रोजगार, किमत-पातळी या सर्व घटकांचा सारखा विचार केला जाते. याउलट अर्थव्यवस्थेतील एका विशिष्ट घटकाचा उद्योगाचा विचार करून जे नियोजन केले जाते त्याला आंशिक नियोजन म्हणतात. जसे कापड उद्योग, साखर उद्योग इत्यादी करिता केलेले नियोजन.

४. प्रादेशिक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय नियोजन

देशातील एका विशिष्ट भुभागाचा विकास करण्यासाठी जे नियोजन केले जाते त्याला प्रादेशीक नियोजन म्हणतात.

संपुर्ण राष्ट्राला एक घटक माणून जे नियोजन केले जाते त्याला राष्ट्रीय नियोजन म्हणतात. याचा उद्देश राष्ट्राचा जलद विकास करणे असते. तर आंतरराष्ट्रीय नियोजन ही जगातिल सर्व राष्ट्रे मिळून विश्वराज्याची निर्मिती करतील व सदस्यदेशांची साधनसंपत्ती त्यामध्ये संमीलत करतील अशा संकल्पनेने केलेल्या नियोजनाला आंतरराष्ट्रीय नियोजन म्हणतात.

५. भौतिक व वित्तीय नियोजन

भौतिक नियोजनात उदिदृष्टे ही भौतिक वस्तुच्या स्वरूपात निश्चित केलेली असता जसे पुढीलवर्षी दोन कोटी लोकांना रोजगार मिळेल, एक कोटी टनाने अन्नधान्याचे उत्पादन वाढेल. इ. तर वित्तीय नियोजनात सर्व हिशेब हे पैशात केले जातात. जसे

पुढील वर्षी योजनेसाठी किती कोटी रुपये लागतील कोणत्या व्यवसायात किती रक्कम गुंतवली जाईल व त्यापासून किती कोटी रुपयाचे उत्पन्न मिळेल इत्यादी बाबी या नियोजनात येतात.

६. भांडवलवादी व समाजवादी नियोजन

भांडवलशाही देशात नियोजनाची आवश्यकता नसते परंतु ते सिमित स्वरूपात नियोजन अस्तित्वात असते. जसे १९३० ची अमेरिकेतील मंदी निवारक योजना तर १९६५ ची ग्रेट ब्रिटन मधील पंचवार्षिक योजना व फ्रान्समधील मोनेट योजना इ. तर समाजवादी देशात सर्व आर्थिक व्यवहारावर शासनाचे नियंत्रण असते. त्यामुळे सर्व विकास योजना शासनच राबवते. परिणामी समाजवादी देशात नियोजन हे आर्थिक विकासाचे मुख्य साधन आहे.

नियोजनाचे यश :

भारतात आर्थीक विकासाकरीता १९५१ पासून नियोजनाचा आरंभ झाला. भारतातील विविध पंचवार्षिक योजनांची प्रगती खालील तक्त्यावरून स्पष्ट होते.

पंचवार्षिक योजनांची आकडेवारी

अ.क्र.	योजना	अपेक्षित विकास दर	प्रत्यक्ष विकास दर
१.	पहिली पंचवार्षिक योजना	२.१	३.६
२.	दुसरी पंचवार्षिक योजना	४.५	४.३
३.	तिसरी पंचवार्षिक योजना	५.६	२.८
४.	चौथी पंचवार्षिक योजना	५.७	३.३
५.	पाचवी पंचवार्षिक योजना	४.४	४.८
६.	सहावी पंचवार्षिक योजना	५.२	५.७
७.	सातवी पंचवार्षिक योजना	५.०	६.०
८.	आठवी पंचवार्षिक योजना	५.६	६.८
९.	नववी पंचवार्षिक योजना	६.५	५.५
१०.	दहावी पंचवार्षिक योजना	८.०	७.८
११.	अकरावी पंचवार्षिक योजना	९.०	५.३

(संदर्भ :- ईंडियन ईकोनॉमि, दत्त व सुंदरम्, ६५ वी आवृत्ती)

१. आर्थिक नियोजनामुळे दरडोई व राष्ट्रिय उत्पन्नात वाढ होऊन कृषि क्षेत्राचा विकास झाला. तसेच कृषीतील अन्न धान्य जसे गहू, तांदूळ, तेलबिया, ऊस, कापूस, बटाटे, ताग, यांच्या उत्पादनात कोटी टनाने वाढ झाली.

२. नियोजनामुळे औद्योगिक क्षेत्राची प्रगती झाली या क्षेत्रातील कोळसा, रासायनिक खते, सिमेंट, कच्चे लोखंड, पोलाद, विज यांच्या उत्पादनात मोठी वाढ होऊन पोलाद अभियांत्रिकी वस्तु रसायने या वस्तु बाबत मोठी प्रगती झाली आहे. तसेच विज्ञान

तंत्रज्ञान, क्षेत्राबाबत नियोजनामूळे विदेशावरील अंवलंबत्व कमी होऊन पायाभूत क्षेत्राचे विकासात मोठी प्रगती होऊन बाजार पेठेचा विस्तार झाला आहे.

नियोजनाचे अपयश

१. अनेक पंचवार्षिक योजना आपल्या लक्षापर्यंत पोहचू शकल्या नाहित जसे तिसऱ्या योजनेत औद्योगिक उत्पादन वाढ १४% अपेक्षित होती मात्र ती फक्त ७.६% झाली. तसेच पाचव्या, सहाव्या योजनेत सुध्दा औद्योगिक उत्पादन वाढले नाही. परिणामी अपेक्षित विकास दराचे उद्दिष्ट साध्य झाले नाही.

२. उत्पादक साधनाचा अयोग्य वापर झाल्यामूळे निश्चित उद्दिष्टापर्यंत मजल गेली नाही. रोजगाराच्या संधी कमी असल्यामूळे बेकारांच्या संख्येत वाढ होऊन देशाला गरीबी कमी करण्यात अपयश आले. परिणामी दरडोई उत्पन्नात सुध्दा घट झाली.

३. अनेक योजनेत लोकसंख्या नियंत्रनाचे उद्दिष्ट होते परंतू हि बाब शक्य झाली नाही. १९५१ ला भारताची लोकसंख्या ३६ कोटी होती. २००१ ला ती १०२ कोटी झाली. तर २००९-१० ला देशाची लोकसंख्या १.१७ कोटी पर्यंत वाढली. आज १३७ कोटी पर्यंत लोकसंख्या वाढत गेली. याचा अर्थ लोकसंख्येचे प्रभावी नियंत्रण करता आले नाही. उलट देशातील आर्थिक विषमतेत मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे.

वरील बाबींवरून नियोजनाचे यशापयश स्पष्ट होते.

अकरावी पंचवार्षिक योजना २००७ ते २०१२

ही योजना देशात ०१ एप्रिल २००७ ते २०१२ या कालावधीत डॉ. मनमोहन सिग यांच्या अध्यक्षतेखाली सुरू झाली तर योजनेचे उपाध्यक्ष मॉटेकसिंग अहलूवालिया होते. जगात आर्थीक संकटाचा गंभिर परीणाम झाला होता परंतू भारतावर या संकटाचा कमी परीणाम झाला. ही योजना ५.८ कोटी रोजगार निर्मितीचे लक्ष ठेवून राबविण्यात आली. या योजनेचे खालील उद्दिष्ट होते.

१. पूरक सुविधांचा विकास करणे.
२. विद्युत निर्मितीत वाढ करणे.
३. कृषि व उद्योगांच्या वृध्दीदरात वाढ करणे.
४. शेतमालाच्या विविधीकरणाला प्राधान्य देणे.
५. सर्व समावेशक विकास करणे.
६. ग्रामिण भागात शिक्षण आरोग्य पिण्याचे पाण्याचा पुरवठा करणे.
७. शेतमालाच्या किंमती स्थिर ठेवणे.
८. पाण्याचा अंतिरिक्त वापर कमी करण्यासाठी शेतकऱ्यांना मोफत विज पूरवठा देण्याचे उदेशाने परिक्षण करणे.

९. वने, वृक्ष, झाडांनी आच्छादित प्रदेशात ५% वाढ करणे.

१०. शहरी कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे, २०१२ पर्यंत ब्रॉडबॅण्ड सेवांना ग्रामीण भाग जोडणे आणि गरिबांना घरे बांधण्यासाठी जागा उपलब्ध करून देणे.

योजनेचे लक्ष

१. कृषिक्षेत्रातील वाढ सरासरी दरवर्षि ३.९% करणे

२. औद्योगिक वाढ ९.९% दरवर्षि घडवून आणने.

३. गुंतवणुक दरात ३३.६% दराने वाढ करणे.

४. एकुण देशांतर्गत उत्पादनात दरवर्षि सरासरी ८.५% वाढ करणे.

५. आयातीमध्ये १२.१% व निर्यातीमध्ये १६% वाढ करून तूट कमी करणे.

अकराव्या पंचवार्षिक योजने करीता वरील उद्दिष्टे व लक्ष ठरविण्यात आले. या योजनेचे सुरवातीला GDP च्या १३.९५ % निर्यातीचे प्रमाण होते. दरवर्षि त्यामध्ये ३०% वाढ करून योजनेच्या शेवटी GDP त २२.५०% निर्यातीचे लक्ष आखण्यात आले. या योजनेत सामाजिक सेवांवर सर्वांत जास्त खर्च करण्यात आला.

१.३. नविन आर्थिक सुधारणा (उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण)

भारतात जुले १९९१ पासून अर्थव्यवस्थेची पुर्नरचना करण्याचे उद्देशाने भारताने नवीन आर्थिक धोरणाचा स्विकार केला. यालाच आर्थीक सुधारणा कार्यक्रम म्हणतात. या सुधारणा म्हणजे उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण होय.

१. उदारीकरण :

"विविध क्षेत्रांतील नियंत्रणे व शासकीय हस्तक्षेप आणि शासनाची मदत हळूहळू कमी करून ती कालातराने पूर्णत: बंदकरणे म्हणजे उदारीकरण होय."

"देशातील अर्थव्यवस्थेला विदेशी स्पर्धेचा सामना करण्यासाठी सक्षम बनविणे, कर प्रणालि सुरूळीत करून अंतर्गत करांमध्ये घट करणे म्हणजे उदारीकरण होय."

देशांतील अर्थव्यवस्थेत उपलब्ध शक्तीचा पुर्ण वापर करून तिला नियंत्रणापासून मुक्त करणे होय. त्या दृष्टीने विदेशी कंपन्या देशात आमंत्रित करणे हे एक मुख्य साधन ठरते. उदारीकरणमध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

१. औद्योगिक परवाना धोरणात सुधारणा करून आयातीवरील प्रतिबंध हटविणे आणि आयात करात घट करणे.

२. विदेशी मुद्रेच्या मागणित घट करून देशांतर्गत वित्तीय व्यवस्थेत सुधारणा करणे.

३. सार्वजनिक क्षेत्रातील ऊर्जा, वाहतूक, बँका व विमा इत्यादी संस्थाना मुक्त

करून काही उद्योगांचे अंशत:खाजगीकरण करणे. तसेच आजारी उद्योगाबाबत व MRTP Act. बाबत लवचिक धोरण स्विकारणे.

४. अल्प किमतीवर उच्च दर्जाच्या वस्तूंचे उत्पादन करून त्या वस्तूंच्या उत्पादनाला विदेशी स्पर्धेत सामना करण्यासाठी सक्षम बनविणे.

उदारीकरणाच्या उपायामुळे बहुराष्ट्रिय कंपन्या, स्वदेशी कंपन्या व कृषी क्षेत्र स्पर्धा युक्त बनुन त्या सर्व क्षेत्राचा झपाट्याने विकास होण्यासाठी मदत होणार आहे.

२. खाजगीकरण :

व्याख्या "खाजगीकरण म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्राच्या मालकी व्यतिरिक्त या उदयोगामध्ये खाजगी व्यवस्थापन व नियंत्रणाची सुरूवात करणे होय."

सार्वजनिक क्षेत्रातील आरक्षित क्षेत्र ही खाजगीकरणाने खाजगी उदयोगांकरिता खुली करण्यात येतात. एका नविन संस्कृतिचा परिचय होतो. ज्यामध्ये स्पर्धा, विपनन व कार्यक्षमता हया सर्व बाबी मार्गदर्शक तत्वे बनतात. खाजगीकरण म्हणजे- "सर्व क्रियांचे व्यवहारांचे अराष्ट्रीयकरण, उदयोगांचे विलिनीकरण होय." खाजगीकरणात वापरले जाणारे महत्वाचे उपाय म्हणजे मालकी हक्क, संघटनात्मक उपाय व संचालनालयासंबंधित उपाय केले जातात.

१. मालकी हक्काबाबत उपाय

या अंतर्गत सार्वजनिक किंवा पुर्णत: हस्तांतरण करून खाजगीकरण केले जाते यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्राचे पुर्ण अराष्ट्रीयकरण संयुक्त उदयोग क्षेत्र (खाजगी २५ ते ५०%) विलीनीकरण करणे जसे एका संपत्तीचे उद्‌दिष्टांकरिता विलिनीकरण व व्यवस्थापनाची खरेदी हे एक अराष्ट्रीयकरणाचे विशेष रुप आहे. इ. बाबी मालकी हक्कांबाबतच्या उपायांमध्ये केल्या जातात.

२. संघटनात्मक उपाय

या अंतर्गत राजकिय नियंत्रणे शिथिल करण्यासाठी उपाय केले जातात. जसे सार्वजनिक उदयोग हा मालकी हक्क कायम ठेवण्यासाठी उदयोग भाडे-पट्ट्यावर देतो. किंवा सर्वजनिक उदयोगाचे वित्तीय पुर्नगठण केले जाते तर कधी शासन नियंत्रणात्मक हस्तक्षेप उच्च पातळीकरिताच मर्यादित ठेवते.

३. संचालनाशी संबंधीत उपाय

या अंतर्गत उदयोगाची कार्यक्षमता वाढविण्याचे उपाय केले जातात. जसे निर्णयाचे स्वातंत्र्य, उदयोगाची उत्पादकता, कार्यक्षमता वाढीला प्रोसाहन देणे सार्वजनिक उदयोगांना भांडवलाकरिता मान्यता देणे शासकिय नियंत्रण कमी करणे इ. बाबी येतात.

खाजगीकरणातील अडचणी

१. भारत हा लोकशाहीचा देश असल्यामुळे श्रमिकांच्या हिताकडे दुर्लक्ष करून खाजगीकरण करणे कठीण आहे.
२. खाजगीकरणाने कामगारांची कपात नुकसान भरपाईची मोठी रक्कम द्यावी लागते. ती सहन करण्याची उदयोगाची तयारी नसते.
३. खाजगीकरणानंतर उदयोग क्षतीपुर्ती नुकसानाची भरपाई देण्यास टाळाटाळ करतात.
४. खाजगीकरणाने अतिरिक्त कामगारांना काढून टाकल्या जाते. त्यामुळे असंतोष निर्माण होतो.
५. भारतात अनेक श्रमिक संघटनांनी खाजगीकरणाला विरोध केला आहे.
६. खाजगीकरणाने अनेक कारखाने कंपन्या बंद पडल्याने श्रमिकांवर उपासमारीची पाळी आली.
७. मालकाला नुकसान भरपाई ही एक ओझे वाटते त्यामुळे तो गैरकायदेशीर मार्गाचा अवलंब करून नुकसान भरपाई देण्यास टाळाटाळ करतात.

३. जागतिकीकरण :

भारतात १९९१ ला (NEP) नविन आर्थिक सुधारणा झाल्या. त्या भारताचे स्व.पंतप्रधान नरसिंगराव व त्यावेळेसचे अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली उदारिकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण हया सुधारणा स्विकारल्या. तेव्हापासून भारतात नविन आर्थिक सुधारणेचे युग सुरू झाले त्यापैकी जागतिकीकरण ही महत्वाची सुधारणा आहे.

व्याख्या

१. "जागतिकीकरण म्हणजे वस्तू, सेवा, आंतरराष्ट्रीय भांडवल प्रवाह यांचे अतिजलद वाढते प्रमाण तसेच जगातील देशात सतत वाढत जाणारे परावलंबित्व होय."
२. "रोजगार, तंत्रज्ञान, दळणवळण, व्यापार वित्त, पर्यावरण, राहणीमान, शासन व समाज व्यवस्था संस्कृती अशा सर्व क्षेत्रात सतत चालू राहणारे परिवर्तन होय."

जागतिकीकरणाचे फायदे

१. जागतिकीकरणामुळे बाजारपेठांचा विस्तार, आकार वाढून त्यांचा विकास झाला यामुळे उत्पादनाला विशाल बाजारपेठ उपलब्ध झाली.

२. जागतिकीकरणामुळे विभिन्न देशांमधील भौतिक अंतर कमी होऊन संस्कृती, आचार-विचारांचे देवाण-घेवाण झाले. संस्कृतीमुळे सामंजस्य भावनेत वाढ झाली.

३. जागतिकीकरणाने विकसित देश व विकसनशील देशात व्यापार वाढून, उद्योग सुरू केले त्यामुळे रोजगाराच्या नवी संधी उपलब्ध झाल्यात.

४. जागतिकीकरणाने औद्योगिकरणात वाढ झाली त्यामुळे रोजगार, उत्पन्न वाढ होऊन राहणीमानाचा दर्जाही उंचावला.

५. जागतिकीकरणाने उत्पादनात वाढ होते त्यामुळे तुलनेने कमी किंमतीत वस्तू उपलब्ध होतात. परिणामी ग्राहक सार्वभौमत्व वाढले आहे.

६. विकसनशील देशात जागतिकीकरणाने नवीन तंत्रज्ञान आले, त्याचा फायदा आर्थिक विकासाचा दर वाढला.

७. जागतिकीकरणाने भांडवलाची गतिशीलता वाढली. त्यामुळे १९९३ ला भारतामध्ये विदेशी भांडवलाचा प्रवाह १३.४% ला वाढल्यामुळे तो १८.५% झाला.

८. जागतिकीकरणामुळे भांडवली बाजाराचा विकास झाला त्यामुळे विदेशी गुंतवणूकदार हे भारतात ADR/GDR च्या माध्यमातून गुंतवणूक करू शकतात.

जागतिकीकरणाचे तोटे

१. जागतिकीकरणाने निर्यात महाग झाली. त्यामुळे निर्यातीत घट झाली याचा वाईट परिणाम व्यापारतोलात तूट निर्माण झाली आहे.

२. जागतिकीकरणामुळे खाजगीकरणाला प्राधान्य दिले जाते. खाजगीकरणाचा सार्वजनिक उपयोगिता पाणीपुरवठा, वीज, आरोग्य इ. वर वाईट परिणाम होतो.

३. जागतिकीकरणाचा वाईट परिणाम गरीब देश, आणखी गरीब होतात तर श्रीमंत देशाची श्रीमंती वाढल्यामुळे आर्थिक विषमता वाढते.

४. जागतिकीकरणाने स्पर्धा वाढते त्यामुळे स्वदेशी उद्योगांना धोका निर्माण झाला आहे. भारतातील अनेक कंपन्या बंद पडल्या आहेत.

५. जागतिकीकरणाने देशाचे सार्वभौमत्व सामर्थ्य, स्वायत्तता संकटात सापडली आहे.

६. जागतिकीकरणाने अनेक लघुकुटीर उद्योग बंद पडले आहेत. त्यामुळे बेकारी वाढत आहे.

७. जागतिकीकरणाने आयातीवरचे प्रशुल्क हटविल्या मात. त्यामुळे आयात प्रमाण होते. याचा परिणाम स्वदेशी मालाला धोका निर्माण झाला आहे.

प्रश्नोत्तरे

अ. दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

२. आर्थीक नियोजनाचे उदिष्ट्ये व प्रकार स्पष्ट करा.

३. अकराव्या पंचवार्षिक योजनेची उदिष्ट्ये सांगा.

४. नवीन आर्थीक धोरणाच्या संकल्पना स्पस्ट करा.

ब. लघुत्तरी प्रश्न.

१. आर्थीक नियोजनाच्या आवश्यकता सांगा.

२. नियोजनाची सामाजिक व राजकीय उदिष्ट्ये सांगा.

३. खाजगिकरणाची संकल्पना दया.

४. जागतिकीकरण संकल्पना दया.

५. उदारिकरणाची संकल्पना दया.

क. योग्य पर्याय निवडा.

१. _____ अर्थव्यवस्था ही विकसनशील अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ट्य आहे.

अ) उद्योग प्रदान ब) सेवा प्रदान क) कृषी प्रदान ड. वरील सर्व

२. विकसनसील देश जीवनमानाच्या _____ दर्जावरून ठरतात.

अ) मध्यम ब) वरच्या क) खालच्या ड. वरील सर्व

३. एश्चिक ध्येय साध्य करण्याची प्रक्रिया _____ होय.

अ) नियमन ब) नियंत्रण क) उद्योग ड) नियोजन

४. भारतात नियोजनाचे युग _____ सुरू झाले.

अ) १९५१ ब) १९५५ क) १९४८ ड) १९६५

५. जगात प्रथन नियोजनाची सुरूवात _____ देशात झाली.

अ) रशिया ब) भारत क) अमेरिका ड) जपान

□□□

विभाग - २

कृषी

(Agriculture)

२.१ कृषीचे महत्व

२.२ कृषी उत्पादकत्ता (अल्प उत्पादकतेची कारणे व उपाय)

२.३ कृषी विपणन (दोष व उपाय)

२.४ जमिनीचे आंतरविभाजन व अपखंडन

२.१ कृषीचे महत्व

प्राचीन काळापासून भारतात शेती केली जात आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात कृषी ही मागासलेली होती. कृषीची लागवड पद्धती ही पारंपारिक तंत्रज्ञान वरती [illegible] होती. कृषीमध्ये रासायानिक खते किटकनाशकांचा कोणताही वापर नव्हता [illegible] जवळ ६.५ कोटी शेतकरी मिळून १ टॅक्टर अस्तित्वात होता. बहुतांश शेतकरी उदरनिर्वाहाचे, जिवन जगण्याचे साधन म्हणून कृषी करत होते. स्वातंत्र्यानंतर जमिनदारिचे उच्चाटन झाले. त्यामध्ये "कसेल त्याची जमिन" या तत्वाने कृषी केली जाऊ लागली. भारतीय कृषीत धान्य उत्पादनाची अनिश्चितता होती तसा शेतकरी कर्जबाजारीपणामुळे पारंपारिक तंत्राचे सहाय्याने उत्पादन घेत होता. परंतु हरित क्रांती नंतर शेतकरी आधुनिक यंत्र तंत्राने उत्पादन घेवून आधुनिक शेती करीत आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीचे अतिउच्च स्थान आहे. कृषीमध्ये वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेण्याचे सामर्थ्य शेतीच आहे. यामुळे रोजगार, राष्ट्रीय उत्पन्न, नियोजन व आर्थिक विकासात कृषिचे अत्यंत महत्व आहे.

कृषीचे महत्व खालिल प्रमाणे

रोजगाराचे साधन

भारतात कृषी व्यवसाय हा रोजगाराचे मुख्य साधन आहे. वाढत्या लोकसंख्येला श्रमिकांना सामावून घेण्याचे सामर्थ्य आजही कृषी व्यवसायातच आहे. त्यामुळे कृषी भारतीय अर्थव्यवस्थेत रोजगाराचे मुख्य साधन आहे. जसे अमेरिकेतील कृषीत ३%, फान्स ७%, ऑस्ट्रोलिया ६% अशा विकसित देशामध्ये नाममात्र कृषीत रोजगार आहे. ब्रम्हदेश ५०%, इंडोनेशिया ५२%, चीन ५२%, लोकसंख्येला रोजगार मिळतो. भारतात २/३ लोसंख्येला कृषीपासून रोजगार प्राप्त होतो.

राष्ट्रीय उत्पन्नात वाटा

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा पुर्वी सिंहाचा वाटा होता. जसे १९५०-५१ च्या काळात ५५%, १९९७-९८ मध्ये २५.७% तर आजच्या काळात २०१५-१६ मध्ये २२.५% वर आला आहे. विकसित देशात कृषीचा राष्ट्रीय उत्पन्नात नाममात्र वाटा आहे.

विभाग - २

कृषी

(Agriculture)

२.१ कृषीचे महत्व

प्राचीन काळापासून भारतात शेती केली जात आहे. स्वातंत्र्यापूर्व [illegible] कृषी ही मागासलेली होती. कृषीची लागवड पद्धती ही पारंपारिक स्वरूपाची [illegible] होती. कृषीमध्ये रासायनिक खते किटकनाशकांचा कोणताही वापर नव्हता [illegible] जवळ ६.५ कोटी शेतकरी मिळून १ हेक्टर [illegible] होते. बहुतेक शेतकरी [illegible] उदरनिर्वाहाचे, जिवन जगण्याचे साधन म्हणून कृषी करत होते. स्वातंत्र्यानंतर [illegible] जमिनदारिचे उच्चाटन झाले. त्यामध्ये "कसेल त्याची जमिन" या तत्वावर कृषी केली जाऊ लागली. भारतीय कृषीत धान्य उत्पादनाची अनिश्चितता होती [illegible] कर्जबाजारीपणामुळे पारंपारिक तंत्राचे सहाय्याने उत्पादन घेत होते. [illegible] नंतर शेतकरी आधुनिक यंत्र तंत्राने उत्पादन घेवून आधुनिक शेती करीत आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीचे अतिउच्च स्थान आहे. कृषीमध्ये [illegible] लोकसंख्येला सामावून घेण्याचे सामर्थ्य शेतीच आहे. यामुळे रोजगार, राष्ट्रीय [illegible] नियोजन व आर्थिक विकासात कृषिचे अत्यंत महत्व आहे.

कृषीचे महत्व खालिल प्रमाणे

रोजगाराचे साधन

भारतात कृषी व्यवसाय हा रोजगाराचे मुख्य साधन आहे. [illegible] श्रमिकांना सामावून घेण्याचे सामर्थ्य आजही कृषी व्यवसायातच आहे. [illegible] भारतीय अर्थव्यवस्थेत रोजगाराचे मुख्य साधन आहे. जसे अमेरिकेत कृषी [illegible] फान्स ७%, ऑस्ट्रोलिया ६% अशा विकसित देशामध्ये नाममात्र कृषीत रोजगार [illegible] ब्रम्हदेश ५०%, इंडोनेशिया ५२%, चीन ५२%, लोकसंख्येला रोजगार [illegible] भारतात २/३ लोसंख्येला कृषीपासून रोजगार प्राप्त होतो.

राष्ट्रीय उत्पन्नात वाटा

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा पुर्वी सिहाचा वाटा होता. [illegible] च्या काळात ५५%, १९९७-९८ मध्ये २५.७% तर आजच्या काळात [illegible] २२.५% वर आला आहे. विकसित देशात कृषीचा राष्ट्रीय उत्पन्नात नगण्य वाटा [illegible]

... पारपारिक यंत्रतंत्राने केली जात होती. कृषीमध्ये रासायानिक खते किटकनाशकांचा कोणताही वापर नव्हता तेव्हा जवळ-जवळ ६.५ कोटी शेतकरी मिळून १ टॅक्टूर अस्तित्वात होता. बहुतांश शेतकरी हे उदरनिर्वाहाचे, जिवन जगण्याचे साधन म्हणून कृषी करत होत. स्वातंत्र्यानंतर मात्र जमिनदारिचे उच्चाटन झाले. त्यामध्ये "कसेल त्याची जमिन" या तत्वाचे कृषी करण्या जाऊ लागली. भारतीय कृषीत धान्य उत्पादनाची अनिश्चितता होती पण शेतकरी हा कर्जबाजारीपणामुळे पारंपारिक तंत्राचे सहाय्याने उत्पादन घेत होता. परंतु हरित क्रांती नंतर शेतकरी आधुनिक यंत्र तंत्राने उत्पादन घेवून आधुनिक शेती करीत आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीचे अतिउच्च स्थान आहे. कृषीमध्ये वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेण्याचे सामर्थ्य शेतीच आहे. यामुळे रोजगार, राष्ट्रीय उत्पन्न, नियोजन व आर्थिक विकासात कृषिचे अत्यंत महत्व आहे.

कृषीचे महत्व खालिल प्रमाणे

रोजगाराचे साधन

भारतात कृषी व्यवसाय हा रोजगाराचे मुख्य साधन आहे. वाढत्या लोकसंख्येला श्रमिकांना सामावून घेण्याचे सामर्थ्य आजही कृषी व्यवसायातच आहे. त्यामुळे कृषी भारतीय अर्थव्यवस्थेत रोजगाराचे मुख्य साधन आहे. जसे अमेरिकेतील कृषीत ३%, फान्स ७%, ऑस्ट्रोलिया ६% अशा विकसित देशामध्ये नाममात्र कृषीत रोजगार आहे. ब्रम्हदेश ५०%, इंडोनेशिया ५२%, चीन ५२%, लोकसंख्येला रोजगार मिळतो. तर भारतात २/३ लोसंख्येला कृषीपासून रोजगार प्राप्त होतो.

राष्ट्रीय उत्पन्नात वाटा

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा पुर्वी सिंहाचा वाटा होता. जसे १९५१-६१ च्या काळात ५५%, १९९७-९८ मध्ये २५.७% तर आजच्या काळात २०१५-१६ ला २२.५% वर आला आहे. विकसित देशात कृषीचा राष्ट्रीय उत्पन्नात नाममात्र वाटा आहे

विभाग - २
कृषी
(Agriculture)

२.१ कृषीचे महत्व

प्राचीन काळापासून भारतात शेती केली जात आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय कृषी ही मागासलेली होती. कृषीची लागवड पद्धती ही पारंपारिक यंत्रतंत्राने केली जात होती. कृषीमध्ये रासायानिक खते किटकनाशकांचा कोणताही वापर नव्हता तेव्हा जवळ-जवळ ६.५ कोटी शेतकरी मिळून १ टॅक्टर अस्तित्वात होता. बहुतांश शेतकरी हे उदरनिर्वाहाचे, जिवन जगण्याचे साधन म्हणून कृषी करत होत. स्वातंत्र्यानंतर मात्र जमिनदारिचे उच्चाटन झाले. त्यामध्ये "कसेल त्याची जमिन" या तत्वाचे कृषी करण्यात जाऊ लागली. भारतीय कृषीत धान्य उत्पादनाची अनिश्चितता होती पण शेतकरी हा कर्जबाजारीपणामुळे पारंपारिक तंत्राचे सहाय्याने उत्पादन घेत होता. परंतु हरित क्रांती नंतर शेतकरी आधुनिक यंत्र तंत्राने उत्पादन घेवून आधुनिक शेती करीत आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीचे अतिउच्च स्थान आहे. कृषीमध्ये वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेण्याचे सामर्थ्य शेतीच आहे. यामुळे रोजगार, राष्ट्रीय उत्पन्न, नियोजन व आर्थिक विकासात कृषिचे अत्यंत महत्व आहे.

कृषीचे महत्व खालिल प्रमाणे

रोजगाराचे साधन

भारतात कृषी व्यवसाय हा रोजगाराचे मुख्य साधन आहे. वाढत्या लोकसंख्येतील श्रमिकांना सामावून घेण्याचे सामर्थ्य आजही कृषी व्यवसायातच आहे. त्यामुळे कृषी भारतीय अर्थव्यवस्थेत रोजगाराचे मुख्य साधन आहे. जसे अमेरिकेतील कृषीत ३%, फान्स ७%, ऑस्ट्रोलिया ६% अशा विकसित देशामध्ये नाममात्र कृषीत रोजगार आहे. ब्रम्हदेश ५०%, इंडोनेशिया ५२%, चीन ५२%, लोकसंख्येला रोजगार मिळतो तर भारतात २/३ लोसंख्येला कृषीपासून रोजगार प्राप्त होतो.

राष्ट्रीय उत्पन्नात वाटा

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा पुर्वी सिंहाचा वाटा होता. जसे १९५१-५२ च्या काळात ५५%, १९९७-९८ मध्ये २५.७% तर आजच्या काळात २०१५-१६ ला २२.५% वर आला आहे. विकसित देशात कृषीचा राष्ट्रीय उत्पन्नात नाममात्र वाटा आहे

भारताचे राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा मोठा वाटा आहे. शेतीमधून देशाला मोठ्या प्रमाणात राष्ट्रीय उत्पन्न मिळते.

विदेशी व्यापारात स्थान

भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात पारंपारिक निर्यातीमध्ये १९८१ ला कृषीचा वाटा २०-६२, १९९२-९३ ला १६.५%, २०१४-१५ ला १२.७% निर्यातीमध्ये महत्व होते. चहा कॉफी तंबाखू, काजू, ताग, सुती वस्त्र, मसाल्याचे पदार्थ, हळद, आले अशा विविध कृषी उत्पादनाचा निर्यातीमध्ये महत्वाचा वाटा आहे. कृषिमाल निर्यातीपासून देशाला विदेशी चलन प्राप्त होत आहे.

औदयोगिक विकास

भारतीय कृषीमधून विविध उदयोगांना कच्च्या माल पुरविल्या जातो. त्यामुळे उदयोगांचा मुख्य आधार कृषी आहे. परिणामी उदयोगांचा विकास सुद्धा कृषी उत्पादनावर निर्भर आहे. कापड उदयोग, सुती उदयोग, तेल उदयोग, वनस्पती उदयोग असे अनेक उदयोग कृषीमालावरच अवलंबून आहेत. परिणामी कृषिवर उद्योगांचा विकास अंवलबून आहे.

आर्थिक नियोजनातील महत्व

कृषी हा भारतीय वाहतूक व दळणवळण व्यवस्थेचा सुद्‌धा मुख्य आधार आहे कारण रेल्वे व रस्ते सडकांचा मुख्य वापर कृषीमालाच्या ने-आण करण्यासाठीच होतो. कृषी उत्पादनात वाढ झाल्याने या व्यवसायाला ऊजाळा मिळाला आहे. अर्थव्यवस्थेची समृद्‌धी ही कृषीच्या संपन्नतेवर (समृद्‌धी) अवलंबून आहे. त्यामुळे कृषी उत्पन्नाचा अग्रस्थानी विकास करणे आवश्यक आहे. देशाचे आर्थिक नियोजन तयार करतांना कृषी व्यवसायाला महत्त्वाचे स्थान आहे.

२.२. कृषी उत्पादकता

"कृषीची उत्पादकता म्हणजे १ हेक्टर जमिनीमध्ये उत्पादन देण्याची क्षमता होय त्यालाच कृषीची उत्पादकता म्हणतात." विदेशाच्या तुलनेत भारतीय कृषीची उत्पादकता कमी आहे. गहू उत्पादनाबाबत अमेरिका २५-३ फ्रांन्स ६६.८ चीन ३३.२ तर भारत २४.२ या प्रमाणे भारतीय कृषिची उत्पादकता आहे. कपासीबाबत अमेरिका ८.० चीन ८.४ पाकिस्तान ४.८ तर भारत ३.० ही परिस्थिती विविध पिकांच्या उत्पादकतेबाबत भारताची आहे. एकंदरित विदेशाच्या तुलनेत भारतीय कृषी उत्पादकता कमी आहे त्याचे विविध करणे खालील आहेत.

१. जमिन व्यवस्था

पूर्वी भारतात जमिनदारी व सरंजामशाही अस्तित्वात होती जमिनदार हा अल्पमोबदला देवून शेतकऱ्यांचे शोषन करित होता. मात्र स्वातंत्र्यानंतर या पद्धतीचे उच्चाटन झाले. कुळ कायदे पास करून शेतकऱ्याला संरक्षण देण्यात आले परंतु पूर्वीच्या जमिन व्यवस्थेमुळे शेतकऱ्यांचे शोषन होवून उत्पादन वाढीची प्रेरणा घटली आहे. त्यामुळे कृषी उत्पादकता कमी झाली.

२. लोकसंख्येचा भार

भारतात अतिरिक्त वाढत्या लोकसंख्येच्या बोजा/भार शेतीवर पडत असल्याने शेतीचे आंरविभाजन व अपखंडन होवून शेतीची विविध तुकड्यांमध्ये विभागणी झाली शेतीचे क्षेत्र घटले. परिणामी शेतीचे अनार्थिक क्षेत्र निर्माण झाले.१३० कोटी लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार शेतीवर पडल्यामुळे उत्पादनकता कमी झाली आहे.

३. पाणीपुरवठयाचा अभाव

भारतीय शेतीत मान्सुचा जुगार आहे. ती सर्वस्वी नैसर्गीक पावसावर अवलंबून आहे. परंतू मोसमी किंवा मान्सूनच्या बाऱ्यापासून पडणाऱ्या पावसात अनियमितता किंवा त्याच्या लहरिपणामुळे कृषि उत्पादन घटले आहे. शेतकरी गरिबीमुळे कृत्रिम पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था करू शकत नाही. पाणी पुरवठ्या अभावी शेतकऱ्याला एकापेक्षा जास्त पिके घेता येत नाहीत. परिणामी कृषि उत्पादन घटले आहे.

४. योग्य किमतींचा अभाव

भारतीय कृषी मालाचे किंमतीबाबत शासनाचे अनुकुल धोरण दिसून येत नाही कृषीमुल्याबाबतची यंत्रणा तोकडी असून कृषी उत्पादन खर्चावर शेतकऱ्याला पाहिजे ती योग्य किंमत मिळत नाही. त्यामुळे आर्थिक नुकसान होते. कृषिमालाचा पुरवठा वाढल्यास शेतमालाच्या किंमती पडतात. शेतकऱ्याच्या कर्जबाजारी पणामुळे मिळेल त्या किंमतीला माल विकावा लागतो. परिणामी शेतकऱ्याची उत्पादनवाढीची प्रेरणा नष्ट झाली आहे.

५. लागवडपध्दती

भारतीय शेतकरी हा गरिबी दारिद्रयामुळे कर्जबाजारीपणाचे जीवन जगतो आहे. त्यामुळे कृषीत रासायनिक खते, बियाणे, किटकनाशके, आधुनिक यंत्र-तंत्राचा कृषीत वापर करू शकत नाही गरिबीमुळे तो पारंपारिक शेती करतो त्यामुळे कृषीमालाची उत्पादकता कमी आहे.

ठिकाणी अभाव आहे शेतकऱ्याला माल साठवणूकीकरिता
आहे. साठवणूकी करीता जी गोदामे आहेत ती दोषपूर्ण आहेत.
आपला माल नाईलाजाने मिळेल त्या किंमतीला विकावा लागतो.
शेतकऱ्याचे आर्थिक नुकसान होत असून त्याची उत्पादन वाढीची
.

पणा

मध्ये कृषीत शोध संशोधन करून जास्तीत जास्त आधुनिक यंत्रतंत्राच्या
घेतले जाते. परंतु भरतात शेतीचे अजुनही पारंपारिक तंत्र किंवा
आढळून येतो. बाजारपेठेतील शोध-संशोधनाच्या मागासलेपणा
उत्पादकता कमी आहे.

वरण

कृषी उत्पादनाबाबत प्रतिकुल असे सामाजिक वातावरण आहे. अज्ञान,
तसेच नविन यंत्र-तंत्र वापराबाबत भारतीय शेतकरी हा उदासिन
ांश शेतकरी अजुनही बैलजोडीनेच व श्रमतंत्रानेच उत्पादन घेतात.

६. भांडवलाचा अभाव

भारतीय शेतकरी कर्जात जन्मतो, जगतो, कर्जातच मरतो व कर्जाचा वारसा मागे ठेवून निघून जातो अशा दैन्यावस्थेत भांडवला अभावी आधुनिक शेती करू शकत नाही. बियाणे, खते, किटकनाशके, आधुनिक यंत्रतंत्राचा वापर करू शकत नाही. शेतकऱ्याला ज्या भांडवल पुरवठा करणाऱ्या संस्था आहेत शेतकऱ्याला कर्जदेण्याबाबत सदैव उदासिन असतात तर दुसरीकडे सावकार कर्जापोटी शेतकऱ्याचे शोषण करतो. परिणामी भांडवला अभावी कृषीउत्पादकता कमी आहे.

७. विपणनातील दोष

भारतातील विपनन व्यवस्थेत अनेक दोष आहेत. आजही मध्यस्थदलालांचे वर्चस्व असून ते बाजारपेठेत अनेक गैरप्रकार करून शेतकऱ्याचे शोषन करतात. नियंत्रित बाजारपेठेचा अनेकठिकाणी अभाव आहे शेतकऱ्याला माल साठवणूकीकरिता संग्रहनाचासुध्दा अभाव आहे. साठवणूकी करीता जी गोदामे आहेत ती दोषपूर्ण आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्याला आपला माल नाईलाजाने मिळेल त्या किंमतीला विकावा लागतो. दोषपुर्ण विपननामुळे शेतकऱ्याचे आर्थिक नुकसान होत असून त्याची उत्पादन वाढीची प्रेरणा नष्ट झाली आहे.

८. तांत्रिक मागासलेपणा

श्रीमंत देशांमध्ये कृषीत शोध संशोधन करुन जास्तीत जास्त आधुनिक यंत्रतंत्राच्या साहाय्याने उत्पादन घेतले जाते. परंतु भरतात शेतीचे अजुनही पारंपारिक तंत्र किंवा तांत्रिक मागासलेपणा आढळून येतो. बाजारपेठेतील शोध-संशोधनाच्या मागासलेपणा मुळे भारतीय कृषीची उत्पादकता कमी आहे.

९. सामाजिक वातावरण

भारतात कृषी उत्पादनाबाबत प्रतिकुल असे सामाजिक वातावरण आहे. अज्ञान, परंपरा, अंधश्रद्धा तसेच नविन यंत्र-तंत्र वापराबाबत भारतीय शेतकरी हा उदासिन आहे. देशातील बहुतांश शेतकरी अजुनही बैलजोडीनेच व श्रमतंत्रानेच उत्पादन घेतात. नविन तंत्र ते अंधश्रद्धेपोटी स्विकारू शकत नाही यांचा परिणाम कृषी उत्पादकता अल्प आहे.

कृषी उत्पादकता वाढीचे उपाय

१. जमिन सुधारणा

भारतीय कृषीची उत्पादकता वाढण्यासाठी जमिन व्यवस्थेत सुधारणा करुन त्याची कायदयाने कठोर अंमलबजावणी करणे गरजेची आहे.

२. रोजगार संधी

वाढत्या लोकसंख्येचा भार हल्का करण्यासाठी शासनाने इतर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन देणे आवश्य आहे. जेणेकरुन कृषीवरचा अधिकचा भार कमी होऊन कृषीउत्पादकतेत वाढ होईल.

३. सिंचनाच्या सोईत वाढ

कृषी ही मान्सुनचा जुगार आहे. त्यावर मात करण्यासाठी कृत्रिम पाणीपुरवठा, सिंचनाच्या सोयी, जलस्त्रोत धरणे, बांध, तलाव, शेततळे इत्यादी बाबींमध्ये भरपूर वाढ करावी जेणेकरुन जलसाठ्यात वाढ होईल. त्यामुळे कृषीला पाणीपुरवठा व्यवस्थित केल्या जाईल. परिणामी कृषी उत्पादकतेत वाढ होईल.

४. योग्य किंमती

कृषी उत्पादकता वाढीसाठी शासनाचे कृषीमालाबाबत योग्य किंमतीबाबत सक्षम धोरण आवश्यक आहे. त्यामूळे शेतकऱ्याला उत्पादनावर आधारीत किंमती मिळतील परिणामी उत्पादन वाढीची प्रेरण निर्माण होऊन कृषी उत्पादकतेत वाढ होईल.

५. आधुनिक लागवड

भारतीय कृषीची उत्पादकता वाढविण्या करिता पारंपारिक लागवड, अज्ञान, अंधश्रद्धेला शेतकऱ्याने फाटा देवून नवीन आधुनिक यंत्रतंत्राचा स्विकार करावा. सोबत रासायनिक खते, बियाने, किटकनाशकांचा वापर करुन रोख पिकांचे उत्पादन आणि आधुनिक लागवडीचा अवलंब करुन कृषी उत्पादकतेत वाढ होईल.

६. नियंत्रित बाजारपेठ

कृषी उत्पादकता वाढीकरिता देशात सर्वच ठिकाणी नियंत्रित बाजारपेठेची स्थापना करावी व प्राधान्य क्रमाने मध्यस्थ दलालांचे उच्चाटन करुन गैरप्रकाराला आळा घालावा. यामूळे कृषी उत्पादकतेत वाढ होईल.

७. संग्रहनाची सोय

शेतकऱ्याला योग्य किमतीचा योग्य वेळी फायदा घेता यावा याकरिता कृषी माल साठवणूकीसाठी आधुनिक, शास्त्रीय गोदामांची, वखारची स्थापना करावी. संग्रहनाच्या आधुनिक सुविधेमुळे कृषी उत्पादकता निश्चितच वाढेल.

८. आधुनिक यंत्र तंत्र

भारतीय शेतीतील तांत्रिक मागासलेपणा दूर करुन विदेशातील आधुनिक कृषी यंत्रतंत्राचा वापर करावा यामूळे उत्पादनात वाढ होईल.

२. रोजगार संधी

वाढत्या लोकसंख्येचा भार हल्का करण्यासाठी शासनाने इतरत्र रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन देणे आवश्य आहे. जेणेकरुन कृषीवरचा अधिकतर भार कमी होऊन कृषीउत्पादकतेत वाढ होईल.

३. सिंचनाच्या सोईत वाढ

कृषी ही मान्सुनचा जुगार आहे. त्यावर मात करण्यासाठी कृत्रिम पाणीपुरवठा सिंचनाच्या सोयी, जलस्रोत धरणे, बांध, तलाव, शेततळे इत्यादी बाबींमध्ये भरपूर वाढ करावी जेणेकरुन जलसाठयात वाढ होईल. त्यामुळे कृषीला पाणीपुरवठा [illegible] केल्या जाईल. परिणामी कृषी उत्पादकतेत वाढ होईल.

४. योग्य किंमती

कृषी उत्पादकता वाढीसाठी शासनाचे कृषीमालाबाबत योग्य किमती [illegible] सक्षम धोरण आवश्यक आहे. त्यामूळे शेतकऱ्याला उत्पादनावर आधारीत किमती मिळतील परिणामी उत्पादन वाढीची प्रेरण निर्माण होऊन कृषी उत्पादकतेत वाढ होईल.

५. आधुनिक लागवड

भारतीय कृषीची उत्पादकता वाढविण्या करिता पारंपारिक लागवड, [illegible] अंधश्रद्धेला शेतकऱ्याने फाटा देवून नवीन आधुनिक यंत्रतंत्राचा स्विकार करावा. [illegible] रासायनिक खते, बियाने, किटकनाशकांचा वापर करून रोख पिकांचे उत्पादन [illegible] आधुनिक लागवडीचा अवलंब करून कृषी उत्पादकतेत वाढ होईल.

६. नियंत्रित बाजारपेठ

कृषी उत्पादकता वाढीकरिता देशात सर्वच ठिकाणी नियंत्रित बाजारपेठांची स्थापना करावी व प्राधान्य क्रमाने मध्यस्थ दलालांचे उच्चाटन करुन गैरप्रकाराला आळा घालावा. यामुळे कृषी उत्पादकतेत वाढ होईल.

७. संग्रहनाची सोय

शेतकऱ्याला योग्य किंमतीचा योग्य वेळी फायदा घेता यावा याकरिता कृषी माल साठवणुकीसाठी आधुनिक, शास्त्रीय गोदामांची, वखारची स्थापना करावी. संग्रहनाच्या आधुनिक सुविधेमुळे कृषी उत्पादकता निश्चितच वाढेल.

८. आधुनिक यंत्र तंत्र

भारतीय शेतीतील तांत्रिक मागासलेपणा दुर करुन विदेशातील आधुनिक कृषी यंत्रतंत्राचा वापर करावा यामुळे उत्पादनात वाढ होईल.

९. भांडवल पुरवठा

कृषी उत्पादकता वाढीकरीता शासनाने देशात ज्या शेतकऱ्याला भांडवल पुरवठा करणाऱ्या संस्था आहेत. वित्त पुरवठा करणाऱ्या संस्थांनी शेतकऱ्याला अल्प व दिर्घ मुदतीचे पिक कर्ज व जमिन सुधारणे साठी कर्ज उपलब्ध करून दयावे. यामुळे कृषी उत्पादकता वाढील.

२.३. कृषी विपणन

शेतकरी कृषिलामाचे उत्पादन करतो कृषि मालाला योग्य पुरेशी किंमत मिळणे हि बाब विपणन व्यवस्थेवर अवलंबून आहे. जर दोष पूर्ण विपणन व्यवस्था असेल तर योग्य किंमत मिळत नाही. कृषिमाल विपणन व्यवस्थेत भारतात अनेक दोष असल्यामूळे शेतकऱ्याला योग्य किंमत मिळत नाही. याउलट शास्त्रीय विपणन पध्दतीत असल्यास मालाचे उचित मूल्य प्राप्त होते.

कृषि विपणनात कृषिमालाचे उत्पादनापासून त्याची विक्री ग्राहकापर्यंत होणाऱ्या सर्व प्रक्रिया समाविष्ट असतात. या प्रक्रियेत मालाचे एकत्रिकरण, श्रेणीकरण, प्रमापिकरण, साठवणूक, मालाचा विमा, मालाची विक्री व माल बाजारपेठेत पोहचवण्यापर्यंतच्या सर्व प्रक्रियांचा समावेश कृषि विपणनात होतो.

भारतीय कृषि माल विपणन प्रक्रियेत अनेक दोष आहेत. जसे शेतकऱ्याला आपल्या मालाची योग्य किंमत मिळत नाही. तर कृषिमाल खरेदी करीता ग्राहकाला जास्त किंमत दयावी लागते.

कृषि विपणनातील दोष

१. मध्यस्थांचे वर्चस्व

कृषि विपणनात अनेक मध्यस्थाचे सावकार, व्यापारी, अडते, दलाल इत्यादीचे वर्चस्व दिसून येते. मध्यस्थ हा कमीशन पोटी शेतमालाच्या विक्रीतील मोठा भाग आपल्या खिशात टाकतो. उत्पादन करणारा शेतकरी व खरेदी करणारा उपभोक्ता यांच्या मध्ये मध्यस्थ स्वार्थासाठी लूडबूड करतो. तो ग्राहक व उत्पादक या दोन्हीचे शोषन करतो त्यामूळे शेतकऱ्याला योग्य किंमत मिळत नाही.

२. मालाची खेडयात विक्री

भारतातील अनेक शेतकरी मालाची विक्री गावातच करतात. गावातील दलाल व्यापारी, सावकार हे अत्यंत कमी दराने माल खरेदी करतात. गावात दळन-वळणची साधने, किंमत विषयक माहिती, बाजारातील अनुचित प्रकार, सावकाराच्या कर्जापोटी

शेतमालाची गावातच ताबडतोब विक्री करावी लागते. परिणामी शेतकऱ्याचे अतिशय नूकसान होते.

३. साठवणूकीचा अभाव

कृषिमालाच्या उत्पादनानंतर योग्य किंमत मिळण्याकरीता शेतकऱ्याला [illegible] १२ महिने साठवणूक करावी लागते तरच शेतमालाची योग्य किंमत मिळते. [illegible] ज्या मालसाठवणूकीच्या व्यवस्था आहेत गोदामे, वखार, इ.दोषपूर्ण व अपुऱ्या [illegible] संग्रहणाच्या सुविधेमूळे ठेवलेला शेतमालापैकी ४०% मालाची नासाडी [illegible] गोदामामूळे उंदीर, घुशी, जनावरे, शेतमाल फस्त करून टाकतात. यामुळे शेतकऱ्याचे अतोनात नूकसान होते.

४. श्रेणीकरण

भारतीय बाजारात मालाच्या श्रेणीकरण व प्रमापीकरणा अभावी [illegible] हलक्या दर्जाच्या मालाची एकाच भावाने विक्री करावी लागते. मालाचे [illegible] झाल्यामूळे शेतकऱ्याला योग्य किंमत मिळत नाही. व्यापारी व शेतकरी [illegible] मालाची भेसळ करतात. त्यामूळे विदेशातील बाजारात भारतीय कृषिमालाची [illegible] झाली आहे. शेतमालाच्या वर्गीकरण व दर्जा ठरविण्याची शास्त्रीय [illegible] शेतकऱ्याचे नूकसान होते.

५. खोटी वजनेमापाचा वापर

कृषि विपणनात शेतमालाच्या वजनाकरीता मध्यस्थ व व्यापारी खोटे वजन मापे, वापरून शेतकऱ्याचा जास्त माल कमी वजनामध्ये खरेदी करतात. वजन काटा [illegible] जी काटे वापरतात ती सुध्दा दोष पूर्ण असतात. वजन मापणातील दोषामूळे शेतकऱ्याचे नुकसान होते.

६. अनुचित प्रकार

भारतीय बाजारपेठेत अनेक अनुचित प्रकारांचा अवलंब करून शेतकऱ्यांचे शोषन केले जाते. धर्मशाळा, मंदिर, देवस्थान, बांधनिकरीता वर्गणी वसून करणे, [illegible] हमाली, मापाई, दलालीचे नावावर शुल्क घेणे, नमूण्याच्या नावावर माल काढून [illegible] कर्मचाऱ्यांनी बक्षिस घेणे, असे अनेक अनुचित प्रकार कृषि विपणनात शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेवून केले जातात.

७. दळण-वळणाची साधने

भारताचा अजूनही बराचसा ग्रामीण भाग शहरासोबत जोडल्या गेला [illegible]

रस्ते सडकांच्या अभावामूळे शेतकऱ्याला वाहतूक व दळणवळणाची साधने उपलब्ध होवू शकत नाहीत. ही साधने उपलब्ध झाल्यास त्याचे वाहतूकीचे दर दाम दुप्पट असतात. नाईलाजाने शेतकऱ्याला शेतमाल बैलगाडी, घोडे, उंटावर बाजारपेठेत पोहचवावा लागतो. माल ऊशीरा पोहचल्याने नाशवंत माल नष्ट होऊन जातो. तर बाकी मालाचे योग्य मूल्य वाहतूकीच्या साधनाचे अभावामूळे मिळत नाही.

८. विक्री कलेचा अभाव

भारतीय शेतकरी अज्ञानी अशिक्षीत असल्यामूळे विक्री कले पासून तो कोसो दूर असतो. उत्पादनाकरीता जेवढा खर्च येतो त्यापेक्षा कमी किंमतीला विक्री कले अभावी माल विकावा लागतो. कमी किंमतीला माल विकल्यामूळे व दोष पूर्ण विक्री पध्दतीमूळे शेतकऱ्याला आर्थिक नूकसान सहन करावे लागते. व्यापारी, दलाल हेतू पुरस्सर शेतमालाची कमी बोली लावतात. त्यामूळे तोटा सहन करावा लागतो.

९. असंघटीतपणा

भारतीय शेतकरी हा ग्रामीण भागात विखूरलेला आहे. विविध जाती, पंथ व धर्मामूळे तसेच रुढी परंपरामूळे एकत्र येवून संघटन स्थापन करू शकत नाहीत. परिणामी त्याची सौदा शक्ती कमी असते.बाजारातील सुशिक्षीत व्यापारी संघटीत अल्यामूळे ते मालाच्या मागणी पूरवठयावर नियंत्रण ठेवून शेतमाल कमी किंमतीला खरेदी करतात. शेतकऱ्याच्या असंघटीतपणामूळे आर्थिक नूकसान सोसावे लागते.

१०. किंमत विषय माहिती

भारतीय शेतकरी अज्ञानी अशिक्षीत ग्रामीण भागात वास्तव्या करणारा आहे. त्यामूळे शेतमालाच्या दररोज घडून येणाऱ्या किंमतीतील बदलाची माहिती मिळू शकत नाही. गरिबी मूळे तो माहिती प्रसारणाचे साधने रेडिओ, टि.व्ही खरेदी करू शकत नाही. तर अज्ञानामूळे वर्तमान पत्र सुध्दा वाचू शकत नाही. परिणामी गावातील व्यापारी, सावकार जी शेतमालाच्या किंमती विषयी माहिती देतात त्यावर विश्वास ठेवून कृषिमालाची विक्री करतो.

कृषि विपणनातील अनेक दोषामूळे शेतकऱ्याला कष्टाचे मूल्य मिळू शकत नाही. त्यामूळे गरिबीत जीवन जगत आहे. शेतकऱ्याचे दारिद्रय दूर करण्यासाठी कृषि विपणनातील दोष दूर करणे आवश्यक आहे. त्या करीता खालील उपाय योजनांची सक्त गरज आहे.

होवू शकत नाहीत. ही साधने उपलब्ध झाल्यास त्याचे वाहतूकीचे दर दाम दुप्पट असतात. नाईलाजाने शेतकऱ्याला शेतमाल बैलगाडी, घोडे, उंटावर बाजारपेठेत पोहचवावा लागतो. माल उशीरा पोहचल्याने नाशवंत माल नष्ट होऊन जातो. तर बाकी मालाचे योग्य मूल्य वाहतूकीच्या साधनाचे अभावामूळे मिळत नाही.

८. विक्री कलेचा अभाव

भारतीय शेतकरी अज्ञानी अशिक्षीत असल्यामूळे विक्री कले पासून तो कोसो दूर असतो. उत्पादनाकरीता जेवढा खर्च येतो त्यापेक्षा कमी किंमतीला विक्री कले अभावी माल विकावा लागतो. कमी किंमतीला माल विकल्यामूळे व दोष पूर्ण विक्री पध्दतीमूळे शेतकऱ्याला आर्थिक नूकसान सहन करावे लागते. व्यापारी, दलाल हेतू पुरस्सर शेतमालाची कमी बोली लावतात. त्यामूळे तोटा सहन करावा लागतो.

९. असंघटीतपणा

भारतीय शेतकरी हा ग्रामीण भागात विखूरलेला आहे. विविध जाती, पंथ व धर्मामूळे तसेच रुढी परंपरामूळे एकत्र येवून संघटन स्थापन करू शकत नाहीत. परिणामी त्याची सौदा शक्ती कमी असते.बाजारातील सुशिक्षीत व्यापारी संघटीत अल्यामूळे ते मालाच्या मागणी पूरवठ्यावर नियंत्रण ठेवून शेतमाल कमी किंमतीला खरेदी करतात. शेतकऱ्याच्या असंघटीतपणामूळे आर्थिक नूकसान सोसावे लागते.

१०. किंमत विषय माहिती

भारतीय शेतकरी अज्ञानी अशिक्षीत ग्रामीण भागात वास्तव्या करणारा आहे. त्यामूळे शेतमालाच्या दररोज घडून येणाऱ्या किंमतीतील बदलाची माहिती मिळू शकत नाही. गरिबी मूळे तो माहिती प्रसारणाचे साधने रेडिओ, टि.व्ही खरेदी करू शकत नाही. तर अज्ञानामूळे वर्तमान पत्र सुध्दा वाचु शकत नाही. परिणामी गावातील व्यापारी, सावकार

रस्ते सडकांच्या अभावामुळे शेतकऱ्याला वाहतूक व दळणवळणाची साधने उपलब्ध होवू शकत नाहीत. ही साधने उपलब्ध झाल्यास त्याचे वाहतूकीचे दर दाम दुप्पट असतात. नाईलाजाने शेतकऱ्याला शेतमाल बैलगाडी, घोडे, उंटावर बाजारपेठेत पोहचवावा लागतो. माल उशीरा पोहचल्याने नाशवंत माल नष्ट होऊन जातो. तर बाकी मालाचे योग्य मूल्य वाहतूकीच्या साधनाचे अभावामुळे मिळत नाही.

८. विक्री कलेचा अभाव

भारतीय शेतकरी अज्ञानी अशिक्षीत असल्यामुळे विक्री कले पासून तो कोसो दूर असतो. उत्पादनाकरीता जेवढा खर्च येतो त्यापेक्षा कमी किंमतीला विक्री कले अभावी माल विकावा लागतो. कमी किंमतीला माल विकल्यामूळे व दोष पूर्ण विक्री पध्दतीमूळे शेतकऱ्याला आर्थिक नूकसान सहन करावे लागते. व्यापारी, दलाल हेतू पुरस्सर शेतमालाची कमी बोली लावतात. त्यामूळे तोटा सहन करावा लागतो.

९. असंघटीतपणा

भारतीय शेतकरी हा ग्रामीण भागात विखूरलेला आहे. विविध जाती, पंथ व धर्मामूळे तसेच रुढी परंपरामूळे एकत्र येवून संघटन स्थापन करू शकत नाहीत. परिणामी त्याची सौदा शक्ती कमी असते.बाजारातील सुशिक्षीत व्यापारी संघटीत अल्यामूळे ते मालाच्या मागणी पूरवठ्यावर नियंत्रण ठेवून शेतमाल कमी किंमतीला खरेदी करतात. शेतकऱ्याच्या असंघटीतपणामूळे आर्थिक नूकसान सोसावे लागते.

१०. किंमत विषय माहिती

भारतीय शेतकरी अज्ञानी अशिक्षीत ग्रामीण भागात वास्तव्या करणारा आहे. त्यामूळे शेतमालाच्या दररोज घडून येणाऱ्या किंमतीतील बदलाची माहिती मिळू शकत नाही. गरिबी मूळे तो माहिती प्रसारणाचे साधने रेडिओ, टि.व्ही खरेदी करू शकत नाही. तर अज्ञानामूळे वर्तमान पत्र सुध्दा वाचू शकत नाही. परिणामी गावातील व्यापारी, सावकार जी शेतमालाच्या किंमती विषयी माहिती देतात त्यावर विश्वास ठेवून कृषिमालाची विक्री करतो.

कृषि विपणनातील अनेक दोषामूळे शेतकऱ्याला कष्टाचे मूल्य मिळू शकत नाही. त्यामूळे गरिबीत जीवन जगत आहे. शेतकऱ्याचे दारिद्रय दूर करण्यासाठी कृषि विपणनातील दोष दूर करणे आवश्यक आहे. त्या करीता खालील उपाय योजनांची सक्त गरज आहे.

१. नियंत्रित बाजारपेठ

कृषि विपणनातील अनुचित प्रकाराला आळा घालण्याकरिता व शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषन थांबविण्याकरीता बाजारातील व्यापारी, अडते, दलाल यांच्या नियंत्रणाकरीता नियंत्रित बाजारपेठ स्थापन करणे आवश्यक आहे.ज्या बाजारपेठेचे कार्य विपणनपद्धती ही राज्य शासनाने तयार केलेल्या अधिनियमानुसार चालते, व्यापारी, शेतकरी, स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या प्रतिनिधी द्वारे व्यवस्थापन व कार्य केल्या जाते तीला नियंत्रित बाजारपेठ म्हणतात. या करिता बाजार समिती मार्फत विभिन्न दर ठरविले जातात किमत विषयक माहिती दिली जाते. माल साठविण्याकरीता गोदामांची व्यवस्था केली जाते. व्यापाऱ्यांना अवास्तविक शुल्क आकारण्याला व अयोग्य वजने मापे वापरण्यावर अंकूश लावल्या जातो. ही समिती बाजारातील गैर प्रकाराला आळा घालते. देशात १९९४ पर्यंत ६८०० बाजारपेठांची स्थापना करण्यात आली होती.

२. मध्यस्थाचे उच्चाटन

कृषि विपणनात जे अनेक प्रकारच्या मध्यस्थानचे वर्चस्व आहे जे शेतकऱ्यांचे शोषन करतात, गैर प्रकार करतात त्याला आळा घालण्याकरीता व शेकऱ्याला योग्य न्याय देण्याकरीता कायदयाने मध्यस्थाचे उच्चाटन करणे आवश्यक आहे. तरच शेतकऱ्याला आपल्या मालाचे योग्य दाम मिळतील. परिणामी त्याचे जीवनमानात वाढ होईल महाराष्ट्र शासनाने पूर्वी सूरू केलेली कापूस एकाधिकार योजना ही या दिशेने पडलेले उत्तम पाऊल होते.

३. श्रेणीकरण व प्रमापिकरण

शेतमालाला दर्जानूसार किंमत मिळावी या करीता भारत सरकारने कृषिमाल श्रेणीकरण विक्री अधिनियम १९३९ ला पास केला. या नूसार तांदूळ, कापूस, बटाटे, तूप, वनस्पती तेल, गुळ अशा वस्तूंचे प्रतिनूसार वर्गीकरण करून त्याला Agmark दिल्या जातो. या शिवाय बंद डब्यातील, पाकिटातील व बॉटलमधील वस्तूंचे मापणाकरीता व भेसळ रोखण्याकरीता, वजन मापे प्रमाण अधिनियम १९७६ ला मंजूर झाला. याचा ग्राहक व शेतकऱ्याला लाभ मिळत आहे.

४. वाहतूक व्यवस्था

शेतमाल योग्य वेळी योग्य बाजारपेठेत पोहचण्याकरीता शासनाने देशातील प्रत्येक गाव शहरासोबत जोडण्याचा व रस्त्यांचा विकास करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. त्यामूळे अनेक गावे शहरातील बाजारपेठेला जोडल्या गेली. तसेच

दळणवळणाची अनेक साधने आजच्या काळात सहज उपलब्ध झाल्याने कृषि माल बाजारपेठेत वेळेवर पोहचून उचित मूल्य शेतकऱ्याच्या हाती पडत आहे.

५. साठवणूक व्यवस्था

शेतमालाची होणारी नासधूस रोखण्याकरीता व योग्य वेळी माल विकता यावा या करीता शासनाने राष्ट्रीय सहकारी विकास गोदाम मंडळ १९५६ ला स्थापन केले. १९६७ ला मध्यवर्ती गोदाम महामंडळाची स्थापना करून शास्त्रीय गोदाम निर्मितीला चालना दिली आहे. राज्य गोदाम मंडळ हे महत्वाच्या ठिकाणी गोदाम बांधण्याचे कार्य करते. माल साठवणूकीच्या व संग्रहणाच्या सोई मूळे शेतकरी पाहिजे त्या वेळी मालाची विक्री करू शकतो किंवा गोदामात ठेवलेल्या मालाचे तारणावर कर्ज घेवू शकतो.

६. किंमत स्थिरता

शेतमालाच्या किंमतीतील होणाऱ्या सतत चढउतारामूळे शेतकऱ्याचे नूकसान होते. ही बाब टाळण्यासाठी किंमती मध्ये स्थिरता आवश्यक आहे. या करीता शासनाने कृषिमूल्य आयोगाची १९६५ ला स्थापना केली. आयोगाद्वारे शेतमालाच्या कमाल व किमान किंमती निश्चित केल्या जाते. शेतमालाच्या किंमतीतील स्थिरतेमूळे शेतकऱ्याचे कोणतेही नूकसान होवू शकत नाही. त्यामूळे किंमत स्थैर्य हा घटक विपणनात महत्वाचा आहे.

७. योग्य वजने मापे

शेतमालाचे योग्य वजन मापना करीता व संपूर्ण देशात वजन मापनातील एक सुत्रतेकरीता देशात १९५८ ला दशमान वजन मापन पध्दती सूरू करण्यात आली. या पध्दती मूळे जे व्यापारी, दलाल खोटी वजने मापे वापरून शेतकऱ्याची फसवणूक करीत होते या बाबीला सर्वस्वी आळा बसला आहे. योग्य वजन मापणामूळे शेतमालाचे पुरेपूर मूल्य शेतकऱ्याला मिळत आहे. बाजारात ईलेक्ट्रॉनिक टन काटयांचा आजच्या काळात वापर करण्यामागचा मुख्य उद्देश शेतमालाचे योग्य मापन करणे हाच आहे.

८. संशोधन व निरिक्षण

कृषि विपणन प्रक्रिया सक्षम होण्याकरीता वेळोवेळी संशोधन व निरिक्षण करणे, कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. या करीता शासनाने विपणी व निरिक्षण संचालनालय हा विभाग स्थापन केला. या अंतर्गत बाजारपेठांचे निरिक्षण व संशोधन करून बाजारातील अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण दिले जाते. या करीता नागपूर, सांगली व हेद्राबाद या ठिकाणी प्रशिक्षण संस्था स्थापन झाल्या आहेत.

१. बाजारपेठेची माहिती

शेतकऱ्याला विभिन्न बाजारपेठांची माहिती, मालाच्या मागणी पुरवठ्यातील किमतीतील होणारे चढउतार, विदेशातील शेतमालाची मागणी, किमती या विषयी माहिती प्रसिध्द केले जाते. शेतकऱ्याला बाजारविषयक माहिती ही रेडीओ, टि.व्ही., मासिक, वर्तमान पत्रे, अहवाल इत्यादींचे माध्यमातून दररोजची माहिती प्रसारीत केली जाते. त्यामूळे शेतकरी योग्य किंमतीला मालाची विक्री करू शकतो.

या व्यतिरिक्त कृषि विपणनातील दोष दूर करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी आपसातील जाती, पंथ, धर्म, भेद विसरून आपल्या हक्का करीता एकत्रित येवून शेतकऱ्यांचे मजबूत संघटन, शक्ती उभी केल्यास शेतकऱ्याला शेतमालाची उचित मूल्य मिळेल.

२.४. जमिनीचे आंतरविभाजन व अपखंडन

"लोकसंख्या वाढ व वारसा हक्काने जमिन जी लहान-लहान तुकड्यांमध्ये विभाजित होत किंवा एकाच व्यक्तिच्या मालकिची जमिन भिन्न लोकांमध्ये विभाजन होते त्याला जमिनीचे आंतरविभाजन म्हणतात."

जमिनीचे अपंखडण म्हणजे अगदी लहानात लहान तुकडयांमध्ये जमिन विभागली जाणे होय. जसे वडिलोपार्जित जमिन ही काही सुपिक मध्यम तर काही कोरड स्वरुपात असते. या जमिनीमध्ये वारसा हक्काने हिस्सा मागतांना सर्व मुले मुली तीन्हीप्रकारच्या जमिनीत हिस्सा मागतात. त्यामुळे जमिनीचे अगदी लहान तुकडे पडण्याच्या प्रक्रियेला जमिनीचे अपखंडण म्हणतात.

अपखंडणाची कारणे

१. लोकसंख्या वाढ

भारताची लोकसंख्या झपाटयाने वाढत आहे. याचा भार शेतीवर पडतो. लोकसंख्या वाढल्याने अगदी लहानातील लहान जमिनीमध्ये हिस्सा मागणाऱ्यांच्या संख्येत मोठी वाढ झाल्याने जमितीचे आंतरविभाजन व अपखंडण वाढत आहे.

२. वारसा हक्क कायदा

भारतात वारसा हक्क कायदा लागू झाल्यामुळे वडिलाच्या संपत्तीत मुलामुलींना सारखा वाटा मिळतो. या कायदयामुळे देशात जमिनीच्या आंतरविभाजन व अपखंडनात वाढ होत आहे.

३. कर्जबाजारीपणा

भारतात शेतकरी हा गरिबीत जन्मतो व जगतो तो कौटुंबिक कामकाजाकरीता जसे शिक्षण आरोग्य, लग्न, अपघात इ. करिता मोठे कर्ज घेवून त्याची पुर्तता करतो

परंतु नापिकीमुळे ती कर्ज फेडू शकत नाही. शेवटी कर्जाचा भार असह्य होतो तेव्हा त्याला जमिनीची विक्री करून कर्जाची परतफेड करावी लागते. कर्जबाजारीपणामुळे दोन्ही प्रक्रियेत वाढ होत आहे.

४. जमिनीचे आकर्षण

भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला जमिनीबाबत प्रेम आपुलकी, जिव्हाळा व आकर्षण आहे. कारण देशातील प्रत्येक व्यक्ती जमिनीला आपली माता मानतो. त्यामुळे सर्वांना जमिनीचे आकर्षण आहे. प्रत्येक व्यक्तिला आपल्या जवळ थोडी तरी जमिन असावी असे वाटते. या कारणाने जमिनीचे आंतरविभाजन व अपखंडन होत आहे.

५. वैयक्तिक स्वातंत्र्य

देशात पुर्वी एकत्र कुटूंब पद्धती अस्तित्वात होती परंतु आज त्याचा ऱ्हास होवून त्याठिकाणी विभक्त कुटूंब पद्धती अस्तित्वात आली. हे सर्व घडण्याला व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याची वृत्ती कारणीभूत आहे. प्रत्येक व्यक्तिला असे वाटते की आपण स्वतंत्र जिवन जगावे कोणतेही बंधन नसावे. बंधनमुक्त व्हावे. या भावनेमुळे जमिनीचे आंतरविभाजन व अपखंडनात वाढ झाली.

६. लघुउदयोगांचा ऱ्हास

पुर्वी देशात लघुउदयोगांना व त्यांच्या वस्तुंना देश विदेशात मोठी मागणी होती त्यामुळे ४०% लोकसंख्या त्या व्यवसायावर अवलंबून होती. परंतू आज आधुनिकीकरणाच्या काळात या उदयोगांना कोणतेही महत्व नसल्यामुळे लघु उद्योग बंद पडले परिणामी त्यांचा ऱ्हास झाला. त्यामुळे या उदयोगात काम करणाऱ्या लोकांचा शेतीवर भार पडल्याने जमिनीचे अपखंडन होत आहे.

७. उदयोगांचा अभाव

भारतात पाहिजे त्या प्रमाणात लोकसंख्येला काम करण्यासाठी उदयोगांची संख्या नगन्य आहे. औदयोगिकरणात वाढ करण्यासाठी भांडवलाचासुद्धा अभाव आहे. त्यामुळे बेकारांची संख्या वाढते बेकारांचा अतिरिक्त भार भूमिवर पडल्याने भुमिच्या तुकडिकरणात वाढ होत आहे.

८. जबाबदाऱ्यांची पुर्तता

कुटूंबातील कुटूंब प्रमुखाला अनेक जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात. लग्न, मृत्यु, अपघात, आरोग्य, शिक्षण इ. या जबाबदाऱ्यांची पुर्तता करण्यासाठी कुटूंब प्रमुखाकडे पैशाचा अभाव असल्याने त्याला जमिन विकण्याशिवाय पर्याय नसतो. नाइलाजाने जमिन विकावी लागते. परिणामी भुमीचे आंतरविभाजनात वाढ होत आहे.

२.३ आंतरविभाजन व अपखंडनाविरुध्द उपाययोजना

१. सामुहिक लागवड

आंतरविभाजन व अपखंडनाला आळा घालण्यासाठी वारसा हक्क कायद्यात बदल करून संपत्तीचा सर्वमुलांना हिस्सा न देता फक्त जेष्ठ मुलाला संपत्ती देण्यात यावी व विभाजन व अपखंडन रोखण्यासाठी संयुक्त किंवा सामुहिक लागवड पद्धतीचा अवलंब करावा ज्यामुळे जमिन एकत्र राहील.

२. शेतीचे राष्ट्रीयीकरण

शासनाने शेतीचे राष्ट्रीयीकरण घडवून आणावे असे केल्याने भूमीच्या अपखंडणाचा प्रश्न निर्माण होणार नाही.

३. सहकारी शेती

विभाजन व अपखंडन रोखण्यासाठी लोकांनी सहकार तत्वाने एकत्र येऊन सहकारी शेतीचा अवलंब करावा. ज्यामुळे जमिनीचे लहान लहान तुकडे पडणार नाही.

४. जमिनीचे एकत्रिकरण

शासनाने तुकडेबंदीचा कायदा करुन सर्व जमिनीचे एकत्रिकरण घडवून आणावे. त्यामुळे तुकडे पडण्याचा प्रश्न निर्माण होणार नाही जमिनीच्या एकत्रिकरणासाठी सक्तीच्या मार्गाचासुद्धा अवलंब करावा.

अपखंडन व आंतरविभाजनाचे दुष्परिणाम

१. भूमिच्या आंतरविभाजन व अपखंडनामध्ये रस्ते, धूरे, बंधारे, पाऊलवाटा, कुंपणे इ.मूळे जमिनीचा अपव्यय होत आहे. परिणामी भूमिच्या उत्पादन क्षेत्रात घट झाली आहे.

२. भुमिचे तुकडे पडल्यामुळे उत्पादकांच्या लागवड खर्चात वाढ झाली आहे. परिणामी शेतकऱ्याला प्रत्येक तुकडयांवर बैल, अवजारे, ट्रॅक्टर वापरणे अशक्य झाले आहे.

३. आंतरविभाजनाचे भुमित शेतकऱ्याला भांडवलाचा पुरेपुर वापर करणेसुद्धा अशक्य झाले आहे. जसे एक बैलजोडीची क्षमता २० एक्कर शेती कसण्याची आहे. परंतू लहान तुकडयांमध्ये शेतकरी बैलजोडीचा, ट्रॅक्टरचा वापर करू शकत नाही.

४. भूमिचे तुकडे पडल्यामुळे शेतकरी भूमित आधुनकि सुधारणा करु शकत नाही. जसे विहीर खोदणे, कुपनलिका, जमिनीचे सपाटिकरण, तारेचे कुंपण, ड्रिप एरिगेशन, स्प्रिंकलर, फर्टिगेशन, आधुनिक खते, रोपे, बियाने इ.चा वापर करु शकत नाही.

प्रश्नोत्तरे

अ. दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. भारतीय अर्थव्यस्थेत शेतीचे महत्व व शेतीच्या अल्प उत्पादकतेची करणे दया.

२. कृषि उत्पादक्तेची संकल्पना देवून कृषिच्या अल्प उत्पादक्तेची कारणे व उपाय सांगा.

३. शेतमाल विपणनातील दोष स्पष्ट करून दोष दूर करण्याचे उपाय सुचवा.

४. जमिनीचे आंतर विभाजन व अपखंडणाची कारणे व उपाय स्पष्ट करा.

ब. लघुत्तरी प्रश्न.

१. कृषिचे महत्व स्पष्ट करा.

२. कृषि अल्पउत्पादकतेची करणे दया.

३. कृषि विपणानातील दोष सांगा.

४. जमिनीच्या विभाजन व अपखंडणाची कारणे दया.

५. कृषि उत्पादकता वाढीचे उपाय सांगा.

क. योग्य पर्याय निवडा.

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे अत्यंत महत्व आहे.

२. शेतीची उत्पादक्ता वाढविण्याचा बियाने व रासायणिक खते महत्वाचा घटक होय.

३. शेतमालाचे उत्पादनापासून तर ग्राहकाला माल विक्री पर्यंतची प्रक्रिया म्हणजे कृषि विपणन होय.

४. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य कना शेती होय.

५. आतंरविभाजन व अपखंडणामूळे जमिनीचे तुकडे पडत आहेत.

❑❑❑

विभाग - ३
उद्योग सेवा क्षेत्र
(Industry)

३.१ भारताचे औद्योगिक धोरण - १९९१
३.२ लघु व कुटीर उद्योग (महत्त्व, समस्या व उपाय)
३.३ औद्योगिक कलह विवाद (कारणे व उपाय)
३.४ श्रमिक संघ (वैंशिष्ट्ये व कार्य)

विभाग - ३

उद्योग सेवा क्षेत्र (Industry)

३.१ भारताचे औद्योगिक धोरण १९९१

भारतात स्व.पंतप्रधान नरसिंहराव व त्यावेळेसचे अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंह यांनी २४ जुलै १९९१ ला नविन आर्थिक धोरणाची घोषणा केली. त्याचा मुख्य उद्देश भारतीय अर्थव्यवस्थेला नोकरशाहीच्या जाचातून मुक्त करणे व अर्थव्यवस्थेत उदारीकरण आणून तीला जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडणे हा प्रमुख उद्देश होता. याकरीता शासनाने खालील क्षेत्रात औद्योगिक परवाना, विदेशी गुंतवणूक, विदेशी तंत्रज्ञान, सार्वजनिक क्षेत्र व मक्तेदारी या क्षेत्रात प्रमुख सुधारणा केल्या.

१. औद्योगिक परवाना धोरण

याचा मुख्य उद्देश मक्तेदारीचा उदय व अल्प व्यक्तीच्या हातात आर्थिक सत्तेचे होणारे केंद्रीकरण रोखणे हा होता. त्याकरिता अनुसूचि I मध्ये सुरक्षा व राष्ट्रिय महत्वाचे अठरा उदयोग जसे - शस्त्रास्त्र, दारुगोळा, अणुशक्ती, कोळसा, खनिज, तेल, रेल्वे, वाहतूक, सोने, हीरे व क्रोम च्या खाणी, तांबे, जस्त, झिंक, टिन, मोली डेनम व वोलफ्रामच्या खाणी समाविष्ट करण्यात आल्या.

अनुसूची II मध्ये १८ प्रकारचे उदयोग सोडून जसे - साखर, सिगारेट, चामडी, कोळसा, कागद, दारुची पेये, इलेक्ट्रॉनिक वस्तु, टेपरिकॉर्डर, औदयोगिक स्फोटके, रंगित टिव्ही, व्हिसीआर यापैकी कोणत्याही उदयोगाला परवान्याची गरज भासणार नाही.

२. विदेशी गुंतवणूक

गुंतवणूकीला देशात आकर्षित करण्यासाठी विदेशी गुंतवणूक ही ५१% समता भांडवलापर्यंत करण्याची संमती देण्यात आली. तसेच भारतीय मालाची निर्यात वाढवी त्याकरिता विदेशी कंपन्या निर्यातकांना निर्यातीकरीता उत्तेजन देतील. त्याकरिता एक विशेष मंडळ स्थापन करण्यात येईल.

३. विदेशी तंत्रज्ञान

विदेशी तंत्रज्ञानाच्या आयातीकरीता उच्च प्राथमिकता असलेल्या उदयोगांना कोणतीही अट न लागता परवानगी देण्यात येईल. तसेच अनुसची II मधील उदयोगांनासुद्धा विदेशी तांत्रिक आयातीबाबत सरकारी परवानगीची गरज भासणार नाही. विदेशी तज्ज्ञांची मदत व सेवा घेण्याकरीता परवाना जरूरी राहणार नाही.

४. सार्वजनिक क्षेत्र

सार्वजनिक किंवा सरकारी [illegible] दूर करण्यासाठी [illegible] असलेले व जे उद्योग [illegible] असे सार्वजनिक उद्योग [illegible] सार्वजनिक [illegible] पायाभूत संरचनेसाठी आवश्यक वस्तू व सेवा तेल व खनिज [illegible] मोठी गुंतवणूक असणारे व तांत्रिक [illegible] निर्माण करणारे [illegible] दृष्टीने आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन करणारे उद्योग.

२४ जुलै १९९१ च्या औद्योगिक धोरणामुळे [illegible] झाले त्याचे अनेक फायदे तर काही तोटेसुद्धा झाले जसे - सार्वजनिक क्षेत्रावर याचा गंभीर परिणाम झाला. अनेक कर्मचाऱ्यांना जबरदस्तीने व्ही.आर.एस. घ्यायला लावल्या, अनेकांच्या नोकऱ्या गेल्या. [illegible] लोकांना नुकसान भरपाई मिळाली. तर बहुतेक लोकांना याचा कोणताही लाभ मिळाला नाही. त्यामुळे हे धोरण सार्वजनिक क्षेत्राच्या मुळावर घाव घालणारे ठरले, दुसरा महत्त्वाचा दोष म्हणजे [illegible] विदेशी गुंतवणुकीच्या धोरणामुळे देशातील उदयोगांना आपले सार्वभौमत्व गमवावे लागले.

३.२. लघु उद्योग

उद्योगाचे तीन प्रकार आहेत.

१. मोठे उद्योग

ज्या उद्योगात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक, भांडवल असते व मोठ्या प्रमाणात उत्पादन करून, नफा जास्त मिळतो त्यांना मोठे उदयोग म्हणतात.

२. कुटीर उद्योग

ज्या उदयोगात उत्पादन कुटुंबातील सदस्यांच्या साहाय्याने केले जाते काम करणाऱ्यांची संख्या ५ ते १० असते, जे शेतीवर निर्भर असतात, अत्यल्प भांडवल लावले जाते जे ग्रामीण भागात चालू असतात व कारागीरांच्या कौशल्याला उत्पादनांबाबत वाव असतो त्यांना कुटीर उदयोग म्हणतात.

३. लघू उद्योग

जे उदयोग शहरी, अर्धशहरी भागात स्थापन झाले असतात. ज्या उद्योगात विजेचा वापर केल्या जातो, भाग भांडवल ७५ लाख रु. पर्यंत असते, श्रमिकांची संख्या ५ ते ५० हजार पर्यंत असते, उत्कृष्ट, दर्जेदार वस्तूंचे उत्पादन केले जाते त्यांना लघू उदयोग म्हणतात.

लघुकुटीर उद्योगाचे अर्थव्यवस्थेतील महत्व

१. लघुकुटीर उदयोग हे श्रमप्रधान असल्याने या उद्योगांचे रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याबाबत अत्यंत महत्व आहे. या उदयोगातून देशात २ कोटी लोकांना रोजगार मिळाला आहे. त्यापैकी ५० हजार व्यक्ती हातमाग उदयोगात काम करतात.

२. या उदयोगांमध्ये काम करणाऱ्यांची संख्या मर्यादित असल्यामुळे मालक मजूर संबंध सलोख्याचे राहतात त्यामुळे उत्पादनाला चालना मिळते.

३. हे उदयोग कृषी व्यवसायाला परस्पर पुरक असल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना या उदयोगामध्ये आंशिक किंवा पुर्ण वेळ रोजगार मिळाला आहे. त्यामुळे शेतकऱ्याच्या राहणीमान जिवनमानात वाढ होवून उत्पन वाढले आहे.

४. हे उदयोग श्रमप्रधान असल्याने त्यांना अल्प भांडवलाची आवश्यकता असते. त्यामुळे त्यांना मोठी इमारत यंत्र सामग्रीची गरज नसते. भारताच्या दृष्टीने ते विकासाकरिता अत्यंत आवश्यक आहे.

५. हे उदयोग आर्थिक विषमता कमी करण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत कारण मोठ्या उदयोगांमध्ये आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण व मक्तेदारिला चालना मिळते. परंतू लघु-कुटीर उदयोग आर्थिक विषमता कमी करण्याच्या दृष्टीने भारतात फायदेशीर आहेत.

६. या उदयोगात सुंदर, सुबक, कलात्मक वस्तुंचे उत्पादन केले जाते. या उत्पादनात कारागिर आपले सर्वस्व पणाला लावून, अधिकाधिक कौशल्यालावाव देवून सुबक वस्तू निर्माण होतात ज्याची मागणी विदेशातसुद्धा असते.

७. भारतात हे उदयोग लोकसंख्येचा भार हल्का करण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे आहेत. कारण वाढत्या लोकसंख्येचा शेतीवर जो भार निर्माण झाला आहे तो या उदयोगांच्या स्थापनेमुळे निश्चितच कमी होईल लघु-कुटीर उदयोगांच्या निर्मितीलावाव देणे गरजेचे आहे.

८. लघु-कुटीर उदयोग हे विकेंद्रीत असल्यामुळे ते युद्धकाळात सुरक्षित राहतात. तर मोठ्या उदयोगांचे केंद्रीकरण झाल्यामुळे ते उदयोग युद्धप्रसंगी नष्ट सुद्धा होवू शकतात.

९. हे उदयोग देशात किंमतपातळी स्थिर ठेवण्यासाठी आवश्यक आहेत. कारण लोकसंख्या वाढल्याने उपभोग वस्तुंची मागणी वाढते त्यामुळे किंमती वाढतात परंतु या उदयोगातून वस्तुंचा पुरवठा झाल्याने किंमती संतुलित राहतात.

१०. या उदयोगात मोठ्या यंत्रांत सामग्रीची आवश्यकता नसते त्यामुळे सामग्री विदेशातून आयात करावी लागत नाही देशी यंत्रांनेच उत्पादन घेतले जाते परिणामी विदेशी चलन साठ्यावर याचा ताण पडत नाही.

लघुकुटीर उद्योगांच्या ऱ्हासाची कारणे

१. भारतातील राजेशाही नवाबाशाही संपुष्टात आल्याने लघुकुटीर उदयोगातील वस्तुंना कोणतीही मागणी शिल्लक राहीली नाही. जहागिरदार, नवाब व राजे हे कलेची कदर करणारे होते परंतु त्यांचे वैभव संपल्यामुळे या उदयोगातील वस्तुंची मागणी कमी झाल्याने त्यांचा ऱ्हास झाला.

२. जगात औदयोगिक क्रांती झाल्यामुळे यंत्रांनिर्मित वस्तुंची मोठ्याप्रमाणात निर्मिती होवू लागली या वस्तुंची किमत व खर्च सुद्धा कमी असल्यामुळे स्पर्धेत लघुकुटीर उदयोगातील माल टिकू शकला नाही.

३. देशातील शासनाचे धोरण हे इंग्लंड मधील उदयोगांच्या हिताचे असल्यामुळे शासनाने या उदयोगात काम करणाऱ्यांचा अतोनात छळ झाल्याने देशातील हे उदयोग बंद पाडले.

४. इंग्रजांनी भारतात केलेल्या प्रचंड सुधारणांमुळे प्रगतीमुळे व ते राज्यकर्ते असल्यामुळे त्यांनी तयार केलल्या सर्वच वस्तु श्रेष्ठ अशी भावना किंवा गुलामी मनोवृत्ती देशातील लोकांनी स्विकारल्यामुळे हे उदयोग लयास गेले.

५. लघुकुटीर उदयोग चालवणाऱ्या कारागिरांना दुरदृष्टी नसल्यामुळे व बदलत्या परिस्थितीकडे त्यांनी दुर्लक्ष केल्यामुळे त्या उदयोगांना घरघर लागली आहे.

६. पुर्वीच्याकाळी लघुकुटिर उदयोगातील वस्तुंची विदेशात मोठी निर्यात होत होती त्यामुळे इंग्लंडमधील कारागिरांना धोका निर्माण झाला होता त्यामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीवर दडपण टाकून या वस्तुंची निर्यात बंद झाली व ही कंपनी भारतात स्थापन झाल्याने लघुकुटिर उदयोगातील मालाला कोणतीही मागणी शिल्लक राहिली नाही.

लघुकुटीर उद्योगांच्या समस्या

१. या उदयोगांची महत्वाची समस्या म्हणजे अजुनही जुन्यापुराण्या यंत्राच्या साहाय्याने उत्पादन केले जाते. त्यामुळे त्याचा खर्च जास्त व दर्जा निकृष्ट असतो परिणामी हे उदयोग स्पर्धेत टिकु शकत नाही.

२. लघुकुटीर उदयोगांकडे सदैव भांडवलाचा अभाव असतो भांडवलाअभावी कारागीर वस्तुंचे निर्माण करू शकत नाही. कारागिरांना बँक किंवा वित्तीय संस्था सुद्धा कर्ज देण्यास उदासिन असतात.

३. लघुकुटीर उद्योगांमध्ये कच्च्या मालाचा तुटवडा असतो. जो माल उपलब्ध असतो त्याचा दर्जा निकृष्ट असल्यामुळे निकृष्ट वस्तूंचीच निर्मिती या उद्योगातून होते. परंतु हे उत्पादन कोणत्याही ठिकाणी विकल्या जावू शकत नाही.

४. लघुकुटीर उद्योग हे मोठ्या उद्योगातील उत्पादनाशी स्पर्धा करू शकत नाही या उद्योगांच्या कमी किमतीच्या वस्तूंसमोर लघुउद्योगातील वस्तूंचा टिकाव लागत नाही.

५. लघुउद्योगांतील वस्तूंचा उत्पादन खर्च जास्त असतो तसेच या उद्योगांना केंद्र व राज्यशासनाचे कर भरावे लागतात. करामुळे वस्तूंच्या किमती आणखी वाढतात परंतु या वाढीव किमतीला वस्तूची मागणी नसल्यामुळे उत्पादन बंद करावे लागत आहे.

६. आधुनिक वस्तूंच्या निर्मितीकरिता या उद्योगात काम करणाऱ्या कारागिरांसाठी प्रशिक्षण व संशोधनाची व्यवस्था नसल्यामुळे दर्जेदार मालाची निर्मिती होऊ शकत नाही.

७. देशातील लघुकुटीर उद्योग हे विखुरलेले असल्यामुळे त्यांच्यात संघटनाचासुद्धा अभाव आहे. संघटनाअभावी ते आपल्या कोणत्याही मागण्या पूर्ण करू शकत नाहीत.

३.४. श्रमिक संघ (Laibour Organization)

स्वातंत्र्यापूर्वी कामगार चळवळीवर कम्युनिष्ट पक्षाचे वर्चस्व होते मात्र स्वातंत्र्यानंतर सरदार पटेल यांनी इंटक ची स्थापना केली. १९४८ ला ४ कामगार संघटना स्थापन झाल्या. त्यांची सदस्य संख्या ही ४८ लाख ३१ हजार होती श्रमिक संघटना स्थापन करण्याचा उद्देश श्रमिकांच्या सौदाशक्तीत वाढ करणे, वेतन वाढ करणे, श्रमिकांची शैक्षणिक पातळी उंचावणे, त्यांचेवरील पिळवणुकीला आळा घालणे, कामाच्या परिस्थितीत सुधारणा घडून आणणे, श्रमिकांना व्यवस्थापनात सहभाग मिळून देणे इ. उदि्दष्टे नजरेसमोर ठेवून श्रमिक संघटना स्थापन झाल्या.

व्याख्या

"जे संघटन श्रमिकांच्या न्यायहिताचे कार्य करते त्यांची सौदाशक्ती वाढवण्याचे कार्य करते श्रमिकांना वेतन वाढ रजा, सुट्या, पेंशन, शिक्षण, आरोग्य इ. सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे कार्य करते तीला कामगार संघटना म्हणतात."

श्रमिक संघाची वैशिष्ट्ये

१. भारतात कामगार संघ हा स्वातंत्र्य चळवळीला परस्पर पुरक होता त्यामुळे लोकांना आपल्या अधिकाराची जाणिव झाली.

२. श्रमिक संघटनेला महात्मा गांधी यांचा प्रभाव होता. स्वातंत्र्य आंदोलन, सत्याग्रहीमधून असा दोन्ह आघाड्यांचे कुशल नेतृत्व व राजकीय लाभले म्हणून अनेक पूर्ण शिक्षित संघटनेला आर्थिक प्रगति केली आहे.

३. भारतातील कामगार संघटना ही धर्म, जाती, पंथ विरहित होती म्हणून जाती धर्माचे अस्तित्व राहणे शिल्लक नाही.

४. या संघटनेला आजपर्यंत बाह्यनेतृत्व लाभले आहे त्यांचा उद्योगाशी कोणताही संबंध नसून राहू नंतर कामगारातून नेतृत्व उदयास येऊ लागले.

५. श्रमिक संघटना ही फक्त संघटित क्षेत्रात बँका, टपालखाते, विमा इ. क्षेत्रांमध्ये काम करते. तर असंघटित क्षेत्रात शेती, लघुकुटीर, उद्योग व असंघटित क्षेत्रात कोणतेही कार्य करीत नाही.

६. या संघटनेचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे एका उद्योगात अनेक श्रमिक संघटना स्थापन होतात. त्यामुळे अल्पसदस्य संख्या, अल्प वर्गणी असे विविध प्रश्न निर्माण होतात.

७. या संघटनेने श्रमिकांच्या हक्क व अधिकाराबद्दल जागृती निर्माण केली तर कामगारांना कर्तव्याची जाणीव करून दिली नाही.

श्रमिक संघटनेतील दोष

१. भारतीय कामगार हे अज्ञानी व अशिक्षित असल्यामुळे त्यांना संघटनेचे कार्य, उद्देश महत्त्व यांची जाणीव नसते. यामुळे त्यांची संघटनेबद्दल अनास्था असते.

२. भारतीय कामगार हे भटक्या वृत्तीचे असल्यामुळे एका उद्योगातून दुसऱ्या उद्योगात स्थलांतरण करतात. परिणामी त्यांना संघटनेबद्दल आपुलकी नसते.

३. भारतीय कामगार संघटना ह्या आकाराने लहान अल्प सदस्य संख्येच्या संघटना आहेत. त्यामुळे त्या मालक वर्गाशी लढा देऊ शकत नाही.

४. कामगार संघटनेत अनेक जाती, पंथ, धर्माचे सदस्य असल्यामुळे त्यांच्या एकीचा अभाव आढळून येतो. त्यामुळे मागण्या पूर्ण होत नाहीत.

५. या संघटनेचे कार्यक्षेत्र मर्यादित आहे. या फक्त मुख्यतः संघटित क्षेत्रात काम करतात तर असंघटित क्षेत्रात लघुकुटीर उद्योग, शेतमजूर इ. क्षेत्रात संघटनेची आवश्यकता असूनही या संघटनेचे त्यामध्ये कोणतेही कार्य नाही.

६. भारतीय कामगार संघटनेला आजपर्यंत डॉक्टर, वकील, इंजिनिअर, प्राध्यापक, राजकीय पुढारी असे बाह्य नेतृत्व लाभले. या नेतृत्वाने संघटनेचा उपयोग

केवळ स्वार्थ व प्रतिष्ठेसाठी केला आहे.

७. कामगार संघाला मालक वर्ग हा सदैव विरोध करतो. संघटना यशस्वी होऊ नये याकरिता मालक अनेक अडथळे निर्माण करतात. तसेच विरोधी कामगारांना प्रतिस्पर्धी संघटना स्थापन करण्यासाठी बाध्य करतात.

८. कामगार वर्ग हा सारखा कामात असल्यामुळे त्यांना फुरसतीचा वेळ मिळत नाही. कामाचे तास अधिक असल्यामुळे ते संघटनेच्या कार्यात रस घेऊ शकत नाही.

९. कामगार संघ हा नेहमी हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब करून आपली चळवळ चालवतो तर रचनात्मक कार्याकडे तो दुर्लक्ष करतो.

श्रमिक संघाचे दोष दूर करण्याचे उपाय

१. कामगार संघ मजबुती करीता एक उदयोग एक संघटना या तत्वाचा अवलंब करणे गरजेचे आहे.

२. कामगारांमध्ये योग्य नेतृत्वाची निर्मिती करून बाहय नेतृत्वाला यानुसार आळा घालावा.

३. कामगार संघटना ही पक्षिय गढूळ राजकारणापासून अलिप्त असावी. यामुळे राजकारणी व्यक्ती गैरफायदा घेणार नाहीत.

४) कामगार संघाने फक्त आर्थिक बाबींकडे भर न देता श्रमिकांचे कल्याण, शिक्षण, आरोग्य, मनोरंजन, घरांची व्यवस्था अशा विविध बाबतीत लक्ष घालणे गरजेचे आहे.

५. कामगार संघाने संघटन क्षेत्राव्यतिरिक्त असंघटित क्षेत्रातसुद्धा आपल्या कार्याचा विस्तार करावा.

६. मालक वर्गाने संघर्षाव्यतिरिक्त श्रमिकांप्रती प्रेम, जिव्हाळा, सहानुभुति ठेवली तर औदयोगिक शांतता प्रस्थापीत होईल.

७. कामगार संघाने कुशल श्रमिक निर्माण होण्याकरिता शिक्षण व प्रशिक्षणाची सोय, शाळा, महाविदयालयाची स्थापना करावी. यामुळे कुशल कामगार निर्माण होतील.

८. शासनाने कामगार चळवळीच्या हिताचे धोरणाची आखणी अंमलबजावणी केल्यास संघटनेची योग्य दिशेने वाढ होईल.

श्रमिक संघाची कार्ये

कामगार संघटना ही आंतरिक बाहय व राजनैतिक स्वरुपाचे कार्य करते.

१. [illegible] कार्य

[illegible]

२. [illegible] कार्य

[illegible]

३. [illegible] कार्य

[illegible]

३.३. औद्योगिक कलह / विवाद

[illegible]

औद्योगिक विवादाची कारणे

१. मजुरी व वेतन

[illegible]

२. कामाची परिस्थिती

[illegible]

३. कामाचे तास जास्त

जर कामाचे तास जास्त व पगार कमी तसेच मजुराची बेकायदेशीर कपात केली जात असेल त्याला सुटया मिळत नसतील तर संप, हरताळ घडून येतात.

४. बोनसची मागणी

बोनसच्या मागणीमुळे औदयोगिक कलह निर्माण होतो. जसे नफ्यातील जास्तीत जास्त वाटा श्रमिकाला मिळावा परंतु मालक ही मागणी किंवा स्वच्छेने बोनस देणे ही बाब मान्य करीत नसल्यामुळे औदयोगिक संघर्ष निर्माण होतो.

५. महागाई

महागाई नुसार वेतन कमी मिळत असेल तर सुद्धा औदयोगिक वादविवाद निर्माण होतो. जसे मालक किंमती किंमत वाढीनुसार श्रमिकाला वाढिव भत्ते किंवा वेतन देण्यास तयार नसतात.

६. राजकिय पुढाऱ्यांची स्वार्थी वृत्ती

श्रमिक संघटना हया विविध पक्षाच्या असल्यामुळे राजकिय पुढारी हे आपल्या स्वार्थासाठी श्रमिकांचा उपयोग करून हेतुपुरस्पर संप, मोर्चे घडवून आणतात.

७. व्यक्तीची निवड

कारखान्यात जर दोषपुर्ण भरती, पदोन्नती, योग्य व्यक्ती ऐवजी अयोग्य व्यक्तीला बढती मिळत असेल तर कारखाण्यात अशांतता निर्माण होते.

८. आधुनिक यंत्र-तंत्राचा वापर

उदयोगामध्ये जुन्या यंत्रातंत्राऐवजी नविन आधुनिक यंत्राने उत्पादन घेतले जात असेल व श्रमिकांची कपात केली जात असेल तर औदयोगिक कलह निर्माण होतो.

९. अस्वच्छ वातावरण

उदयोगामध्ये आजुबाजुचे किंवा कारखान्याजवळ दुषित पाणी वाहत असेल किंवा गटार नाले असतील केमिकल टाकले जात असेल, स्वच्छ व मोकळी हवेशीर जागा नसेल, असुरक्षितता असेल तर उदयोगात अशांतता निर्माण होते.

१०. कामगारांना त्रास

श्रमिकांच्या कामावर देखरेख करण्यासाठी जे निरिक्षक नेमलेले असतात ते हेतुपुरस्सर कामगारांना त्रास देतात. त्यामुळे श्रमिकांमध्ये असंतोष निर्माण होऊन संप घडून येतो. संपाचे रुपांतर जाळपोळ, हिंसाचार, कलहात होते.

कलह सोडविण्याचे उपाय

१. [illegible] उपलब्धता

औद्योगिक कलह सोडविण्याकरीता मालकाला व मजूर [illegible] त्याकरीता सक्षम [illegible] स्थापना करणे आवश्यक आहे.

२. व्यवस्थापनात भागीदारी

श्रमिकांना जर व्यवस्थापनात भागीदारी दिली तर [illegible] कामाची [illegible] निर्माण होऊन [illegible] आपुलकी निर्माण होऊन कारखान्यात शांतता राहील.

३. वेतन मंडळाची स्थापना

भारत सरकारने व राष्ट्रीय पातळीवर [illegible] त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आणि वेतन मंडळाची स्थापना करून मजुरी व इतर बाबी कायद्यानुसार ठरविल्यास कलह निर्माण होणार नाही.

४. नियमांची अंमलबजावणी

श्रमिकांना कामावरून कधी काढावे, किती मुदत द्यावी, किती वेळ द्यावा, कामगारांची कपात कधी करावी या विषयी शासनाने जे कायदे केलेले आहेत, त्यांची योग्य अंमलबजावणी केल्यास शांतता निर्माण होईल.

५. मालक मजूर समिती

मालक मजूर समितीमध्ये जो वाद-विवाद होतो तो सोडविण्याकरीता मालक मजूर समिती त्यामध्ये मालक व श्रमिकांचे प्रतिनिधी असतील तसेच त्रि-पक्षीय समिती त्यामध्ये मालक-मजूर शासनाचे प्रतिनिधी असतील. या दोन्ही समित्यांनी मजुरांचे म्हणणे ऐकून योग्य उपाय योजना केल्यास कलहाला आळा बसेल.

६. नियम व शिस्तीचे पालन

मालक मजुरांचे संबंध चांगले राहावेत याकरीता शासनाने १९५८ ला जे नियम तयार केले त्या नियमांचे व शिस्तीचे पालन केल्यास मालक श्रमिकांचे शोषण करू शकणार नाही. त्यामुळे वाद-विवाद होणार नाही.

कलहाचे दुष्परिणाम

१. औद्योगिक कलहामुळे उत्पादनात खंड पडून वस्तूंचा तुटवडा निर्माण होतो व किंमती वाढतात.

२. कलहामुळे जसे संप, मोर्चे, टाळेबंदी इ. मुळे श्रमिकांना वेतन भत्ते मिळत नाही त्यामुळे उपासमारीची पाळी निर्माण होते.

३. कलहामुळे दरडोई व राष्ट्रीय उत्पन्न सुद्धा घटत असते.

४. संपकाळात वस्तूची मागणी कमी होऊन त्याचा बाजारपेठेवर वाईट परिणाम होतो.

५. औदयोगिक अशांततेमुळे विकासात बाधा निर्माण होऊन अर्थव्यवस्थेवर सुद्धा वाईट परिणाम होतो.

६. औदयोगिक कलहामुळे सामाजिक आर्थिक व राजकिया क्षेत्रात अस्थिरता निर्माण होते.

७. संपामुळे उत्पादन घटून मालकाचा नफासुद्धा घटत असतो.

कामगार कल्याण कायदे

१. फॅक्टरी ॲक्ट १९४८

भारतात हा कायदा १९४८ ला लागू झाला. त्यानुसार आठवडयाचे ४८ तास काम करणे बंधनकारक आहे. या कायदयानुसार कामगारांना अनुकूल वातावण असणे व कारखान्यातील दुषित वातावरणाचा श्रमिकावर दुष्परिणाम होणार नाही ही जबाबदारी कायदयाने मालकावर टाकली आहे. २५० पेक्षा जास्त कर्मचाऱ्यांसाठी कॅन्टीन व ५०० पेक्षा जास्त श्रमिकांसाठी एक कल्याण अधिकाऱ्याची नियुक्ती व १४ वर्षे वयापेक्षा कमी वय असलेल्या मुलांना कामावर ठेवता येणार नाही हया तरतुदी करण्यात आल्या.

२. १९४८ किमान वेतन कायदा

या कायदयानुसार किमान वेतन ठरवून देणे महिण्याच्या ७ ते १० तारेखेच्या आत पगार देणे जर कामगाराला दंड करावयचा असेल तर तो पगाराच्या ३३% पेक्षा जास्त असू नये.

१९५२ ला प्रॉव्हिडंड फंड (PF) व पेंशन कायदा लागू झाला. यानुसार श्रमिकांची जी रक्कम कापली जाईल तेवढीच रक्कम मालकाला जमा करावी लागते. डेथ रिलीफ फंडातून मृत कामगारांच्या कुटुंबाला ७५० रु. रोख दिले जातात, पुर्ण वर्षासाठी पगार ग्रॅज्युईटी म्हणून १५ दिवसांचा पगार कामगाराला मिळतो. खाणीत काम करणाऱ्या कामगारांना घरे उपलब्ध करून देणे. त्यांच्याकरीता शाळा, दवाखाने चालविणे तसेच त्यांना क्षय व महारोग झाल्यास उपाय योजना केली जाते. या कायदया अंतर्गत श्रमिकांना काही रोग व ईजा झाल्यास नुकसान भरपाईसुद्धा दिली जाते.

प्रश्नोत्तरे

अ. दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेत लघु उद्योगाचे महत्व सांगा.

२. लघु उद्योगाच्या समस्या देवून समस्या सोडविण्याचे उपाय सांगा.

३. श्रमिक संघाची वैशिष्ट्ये व विविध कार्ये स्पष्ट करा.

४. औद्योगिक कलहाचे कारणे देवून कलह सोडविण्याचे उपाय सांगा.

ब. लघुत्तरी प्रश्न.

१. लघु कुटिर उद्योगातील फरक सांगा.

२. लघु उद्योगाचे महत्व सांगा.

३. लघु उद्योगाच्या समस्या सांगा.

४. औद्योगिक कलहाची कारणे द्या.

५. श्रमिक संघाची कार्य सांगा.

६. श्रमिक संघाचे वैशिष्टे सांगा.

❑❑❑

विभाग - ४

बर्हिगत विभाग व महत्वाची लक्षवेधी क्षेत्रे

(External Sector & Important Areas of Concerns)

४.१ विदेशी व्यापार
४.२ गरीबी (दारिद्रय)
४.३ बेरोजगारी
४.४ स्वयंसहायता समूह गट

विभाग - ४

बहिर्गत विभाग व महत्वाची लक्षवेधी क्षेत्रे

(External Sector & Important Areas of Concerns)

४.१ विदेशी व्यापार

"जो व्यापार राज्याराज्यांमध्ये देशा अंतर्गत होतो त्याला देशी व्यापार म्हणतात."

"जो व्यापार दोन देशांमध्ये होतो त्याला विदेशी व्यापार म्हणतात."

कोणत्याही देशाच्या विकासात विदेशी व्यापाराची भूमिका मुख्य असते. म्हणजेच ज्या देशाची निर्यात जास्त व आयात कमी असते तो देश विकसीत या उलट आयात जास्त व निर्यात कमी तो देश अविकसित असतो. भारताची पूर्वीपासूनच आयात जास्त व निर्यात कमी असल्याने भारत अविकसीत विकसनशील देश म्हणून ओळखला जातो.

विदेशी व्यापार मुख्यत: विनिमय दरावर अवलंबून असतो. आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, विदेशी व्यापार विकासाचे इंजिन आहे. त्यामुळे विदेशी व्यापाराचे कित्येक लाभ व फायदे आहेत.

विदेशी व्यापाराचे महत्व

१. विदेशी व्यापारामुळे उत्पादनात वाढ घडून येते. कारण विदेशी व्यापारात श्रमविभागणी व विशेषी करणाला महत्व दिले जाते. तसेच उत्पादनखर्चात सुद्धा घट होत जाते.
२. या व्यापारामुळे बाजारपेठेचा आकार, विस्तारात वाढ होते. कारण साधनांच्या योग्य उपयोगामुळे बचत - गुंतवणूक, उत्पादनात वाढ होते. त्यामुळे विक्री करीता नविन बाजारपेठा उपलब्ध होतात.
३. विदेशी व्यापारातील वाढीनुसार महत्तम उत्पादन घेतले जाते. वाढत्या उत्पादनानुसार उत्पादन व्यय घटत जातो.
४. उच्च प्रतिच्या उत्पादनाकरीता या व्यापारामुळे संसाधनांचा योग्य व कार्यक्षम वापर वाढून मोठे लाभ मिळतात.
५. विदेशी व्यापारात मोठी स्पर्धा असल्यामुळे उत्पादन तंत्राला अनेक सुधारणा होऊन तांत्रिक प्रगती साधता येते. त्यामुळे व्यापारातील वस्तुंच्या योगदानात वाढ होते.

६. भारतासारख्या देशात निर्वाह क्षेत्राचे (कृषी क्षेत्र) औद्योगिक क्षेत्रात रूपांतरण करणे व या क्षेत्रातील कृषी उत्पादकांचे राहणीमान व उत्पन्नात वाढ करणे शक्य झाले आहे.

७. विदेशी व्यापारामुळे गरिब देशात विकसित देशातील तंत्र-मंत्र ज्ञान, कौशल्य, विचार, विज्ञान, शिक्षण इ. बाबींचा अनुकूल प्रभाव पडून विकासाची संधी उपलब्ध होते.

विदेशी व्यापार व तोटे

१. विदेशी व्यापारामुळे गरिब व अल्प विकसीत देशांच्या अति आयातीमुळे देशांतील उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

२. विदेशी व्यापारातील आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शन प्रभावाचा गरिब देशांवर वाईट परिणाम होतो.

३. या व्यापारातील अटी ह्या दीर्घकालीन मुदतीच्या असल्यामुळे त्याचा फायदा विकसित देशांना होतो.

४. मालाच्या स्पर्धेचा फायदा फक्त श्रीमंत देशांना होतो. तर गरिब देश हे भांडवल तंत्रज्ञाना अभावी असा फायदा घेऊ शकत नाहीत.

५. या व्यापराचा गरिब देशांवरिल प्रतिकुल परिणाम म्हणजे त्यांची निर्यात नगण्य असून आयातील मोठी वाढ झाली आहे.

६. या व्यापारातील जाचक अटी या अविकसित देशांकरिता घातक असतात तर श्रीमंत देशांकरिता त्या पोषक असतात. त्यामुळे त्याचा फायदा श्रीमंत राष्ट्रांनाच होतो.

विदेशी व्यापाराची दशा व दिशा (आयात-निर्यात प्रवृत्ती)

भारतात नियोजनाला सुरूवात झाली तेव्हा देशाची आयात जास्त व निर्यात कमी होती. पहिल्या योजनेपासून तेराव्या योजनेपर्यंत आयात प्रवृत्तीमध्येच वाढ होत गेली. तर निर्यात हि कमी झाल्याने त्याचा व्यापार शेषावर प्रतिकुल परिणाम झाला.

१. विदेशी व्यापारातील भारताची आयात

भारताची अन्नधान्य मशिनरी (इंजिन) खनिज, तेल, धातू, रसायने, औषधे, रासायनिक खते, हिरे, मौल्यवान वस्तुची आयात प्रवृत्ती ही खालील प्रमाणे होती.

i. अन्नधान्य

पहिल्या योजनेत अन्नधान्य व उपभोग्य वस्तुंचा आयातीमध्ये ४०% वाटा

होता. [illegible] वस्तू व अन्नधान्याबाबत [illegible] होत. [illegible] झाल्यामुळे १९६०-६१ ला ही आयात [illegible] झाली. [illegible] १९७०-८० या दशकामध्ये [illegible] अन्नधान्याची [illegible]. अन्नधान्याबाबत देश स्वावलंबी झाला. त्यामुळे [illegible] व औद्योगिक विकासामुळे [illegible] आयातीत [illegible] झाली. २००१-०२ ला ती सामान्यतः ८७ कोटी रुपये होती.

ii. खनिज तेल

भारतात खनिज तेलाच्या [illegible] आयात वाढत आहे. ती १९७० ते ७४ च्या काळात १३६ कोटी रुपये होती. [illegible] किमतीत वाढ झाल्यामुळे या आयातीचे मूल्य ५६० कोटी रुपये झाले. [illegible] खनिज तेलाच्या किमती मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे २००१-०२ ला खनिज तेलाची आयात ६६ हजार ७०० [illegible] कोटी रुपये पर्यंत वाढली.

iii. रसायने

रसायने व औषधांची आयात पहिल्या व दुसऱ्या योजनेत ६६ कोटी रुपये होती. ती १९७०-७४ च्या काळात १९३ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली. नंतर २००१-०२ ला या आयातीचे मूल्य १८ हजार ६०० [illegible] कोटी रुपयांपर्यंत वाढले.

iv. यंत्रसामग्री

देशात औद्योगिकीकरणाला सुरुवात झाल्यामुळे यंत्रसामग्रीची आयात वाढली. १९५१-५२ च्या दशकात ही आयात १९० कोटी रु. होती. चौथ्या योजनेत ६८६ कोटी रु., पाचव्या योजनेत ६४९० कोटी रु. व २००१-०२ ला या आयातीमध्ये वाढ होऊन ती २३ हजार ८०० कोटी रुपये पर्यंत पोहोचली. ही आयात वाढली [illegible] भारताचे औद्योगिक प्रगतीचे निदर्शक आहे.

v. धातू

भारतात लोखंड, पोलादाची आयात केली जाते. व काही अलोह धातूंची सुद्धा आयात केली जाते. या धातूंची १९७०-७४ च्या काळात ३०५ कोटी रुपये आयात होती. १९७५-८० ला ६४७ कोटी रुपये व नंतर त्यामध्ये वाढ होऊन २००१-०२ ला ती ७ हजार ६१ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली.

vi. रासायनिक खते

शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापराबरोबर रासायनिक खतांचा वापर

वाढला शेतीची उत्पादकता वाढीकरीता रासायनिक खते हा मुख्य घटक मानल्या जातो. त्यामुळे तिसऱ्या योजनेत खतांची आयात २८ कोटी रुपए होती. १९८९-९० ला ती १ हजार ११४ कोटी रुपए व नंतर २००१-०२ ला ती आयात वाढून २९६४ कोटी रुपयांपर्यंत वाढत गेली.

vii. हिरे व मौल्यवाण दगड

१९७४-८० च्या काळात हिरे व मौल्यवान दगडाची वार्षिक आयात २८४ कोटी रु. होती. तर १९९९-२००० या वर्षात २२ हजार ४६ कोटी रुपयापर्यंत या वस्तूची आयात वाढत गेली.

२. विदेशी व्यापारातील भारताची निर्यात

विदेशी व्यापारात भारत कृषी व कृषीसंबंधीत वस्तू, खनिजे, खनिज तेल निर्मित वस्तु तसेच इतर वस्तुंची निर्यात करतो. निर्यातीमधील प्रमुख वस्तू म्हणजे चहा, कॉफी, कापड तयार कपडे, चामडे, कच्चे लोखंड, इंजिनिअरिंग वस्तू, काजु, हस्तशिल्प इ. वस्तुंची प्रमुख निर्यात करतो.

i. चहा व कॉफी :-

भारताची चहा व कॉफी बाबतची मुख्य निर्यात आहे. १९५१-६१ च्या काळात ही निर्यात ११९ कोटी रुपए होती. १९९९-२००० ला ती १७८४ कोटी रुपए झाली. नंतर २००१-०२ ला ती घटून १ हजार ९५ कोटी रुपयावर आली.

ii. कापड सुत

कापड व सुताची पहिल्या योजनेत वार्षिक निर्यात ८१ कोटी रुपए. तिसऱ्या योजनेत ते ५५ कोटी रु. प्रतिवर्षी झाली. याचे मुख्य कारण म्हणजे उत्पादन खर्चात वाढ झाली होती. नंतर १९७०-२००२ या काळात या निर्यातीचे मुख्स ७५ कोटी रुपयापासून १४६५५ कोटी रुपयापर्यंत वाढले.

iii. काजू

देशात आजच्या काळात काजू निर्मितीचे महत्त्व वाढले आहे. निर्यातीमध्ये काजुचा बराचसा वाटा आहे. जसे १९७०-७१ ला काजूची निर्यात ५२ कोटी रुपए होती ती वाढून २००१-०२ ला १६५२ कोटी रू. झाली.

iv. हस्तशिल्प

हस्तशिल्पामध्ये हाताने तयार केलेल्या कलाकुसरीच्या वस्तू हिरे जवाहर माणिक-मोत्यांचा समावेश होतो. १९७०-७१ ला या निर्यातीचे मुल्य ७० कोटी रु. होते ते २००१-०२ ला वाढून ३४८४५ कोटी रु. झाले.

v. चामडे

चामडे व चामडयांच्या वस्तूंची निर्यात भारतात पुर्वीपासून केली जात आहे. १९८०-८१ ला या निर्यातीपासून ३३७ कोटी रु. मिळाले नंतर २००१-०२ ला यापासून ही निर्यात वाढून २३८७७ कोटी रु. प्राप्त झाले.

vi. तयार कपडे

देशातील रेडिमेड तयार कपडयांची विदेशात बरीच मागणी आहे. त्यामुळे १९७०-७१ ला ती निर्यात नगण्य ९० कोटी रू.ची होती. मात्र नंतर त्यामध्ये वाढ होऊन ती २००१-०२ ला २५८३० कोटी पर्यंत वाढत गेली.

vii. इंजिनिअरींग वस्तू

या वस्तुंमध्ये लोखंड पोलाद वस्तू इलेक्ट्रॉनिक वस्तू व सॉफ्टवेअरचा समावेश होतो. या वस्तुंची निर्यात १९८०-८१ ला ८२७ कोटी रु. होती. नंतर ती वाढून २००१-०२ ला ३३ हजार ९३ कोटी रू. पर्यंत ती वाढत गेली.

viii. इतर वस्तू

वरिल वस्तुंव्यतिरिक्त भारत तंबाखू, तांदुळ, रासायनिक पदार्थ, मासे, माश्यांपासून निर्मित वस्तू, फळे, भाजीपाला अशा विविध वस्तुंची निर्यात करीत आहेत. यापैकी फळांची व भाजीपाल्याची निर्यात उच्चस्थानी आहे. कारण आज देशात निर्यातक्षम फळे व भाजीपाल्यांचे उत्पादन घेतले जात आहे. त्यामुळे या विविध वस्तुंना विदेशात चांगली मागणी असून कोटी रूपयाचे उत्पन्न यापासून शासणाला मिळते.

विदेशी व्यापाराची दिशा

विदेशी व्यापाराची दिशा समजून घेण्याकरिता ज्या देशांसोबत आपला व्यापार होतो अशा देशांची अमेरिका, युरोप, आशिया, आफ्रिका या चार भागांत विभागणी करणे आवश्यक आहे.

१. अमेरिका

संयुक्त अमेरिकेत (USA) कॅनडा व उत्तर अमेरिकेचा समावेश असून त्यांच्या सोबत भारताचे घनिष्ट संबंध आहेत. १९५१-५२ ला भारत एकटया अमेरिकेला २८% मालाची निर्यात करित होता. यापैकी २१% उत्तर अमेरिका तर ६.३% लॅटिन अमेरिकेसोबत निर्यात होती. १९८० ला लॅटिन अमेरिकेमध्ये ०.३% अशी नाममात्र निर्यात भारताची होती. १९७० च्या दशकात उत्तर अमेरिकेसोबत निर्यात १७-२१% पर्यंत होती. परंतू १९५१ च्या बांग्लादेशाच्या युद्धामुळे भारताचे USA सोबतचे संबंध

बिघडले त्यामुळे ही निर्यात घटून ती १०% वर आली नंतर तणाव कमी झाल्याने हा व्यापार १९.४% झाला.

आयातीबाबत भारत १९५१-५२ ला अमेरिकेकडून ३६.३% मालाची आयात करित होता. ही आयात १९६१ ला घटून ३१.५% झाली. १९६५-६६ ला देशाची अन्नधान्याची आयात वाढल्यामुळे आयात व्यापार ३५% पर्यंत वाढला परंतु बांगलादेशच्या युद्धामुळे आयात ही १९.२% पर्यंत घटली. १९७५-७६ ला अन्नधान्याची आयात वाढून २४.६% झाली. २००१-०२ ला ती ६.१% वर आली.

२. युरोप

भारताला १९५१ मध्ये पश्चिम युरोपकडून ३०.५% आयात प्राप्त झाली. १९५६ ला ती वाढून ४८.९% झाली. पश्चिम युरोपसोबत आयात वाढण्याचे मुख्य दोन कारणे होती जसे युरोपीय मार्केमध्ये प्रवेश करणे व इंग्लंडचे स्टॅलिंगवरिल ऋण फेडणे ही प्रमुख कारणे होती. भारतामध्ये आयातीबाबत EFTA (Europion Frifrade Area) या देशांचा आयातीत वाटा केवळ १.६% होता. नंतर युरोपियन कॉमन मार्केट (ECM) मधील देशांकडून भारताने १९५६ ला १८.२% आयात केली. १९८० ला ती २४.२% ला तर २००२-०३ ला १९% वर आली.

भारताचा युरोपिय देशांसोबत जसे पोलंड, रुमानिया, बल्गेरिया, युगोस्लाविया या युरोपिय देशांसोबत व्यापार वाढत असून भारत त्यांना अनेक वस्तुंच्या बदल्यात चहा, कॉफी, तंबाखु, काजू, गरम मसाले, तीळ, चामडे, तागाच्या वस्तु निर्यात करतो. ही निर्यात १९७१ ला २१% होती. या व्यापाराचा ८४% संबंध रशियासोबत होता. नंतर सोवियत संघाचे विघटन झाल्यामुळे व्यापारी संबंधात फार मोठे बदल झाले.

३. आशिया

भारताच्या विदेशी व्यापारात आशिया व ओशियाना या गटात ऑस्ट्रेलिया जपानचे मुख्य स्थान आहे. या देशांसोबत भारताची १९७१ ला निर्यात १५% तर २००१-०२ ला निर्यात केवळ ४.५% होती. या देशांमध्ये भारताच्या मालाला मोठी मागणी आहे. त्यामुळे भारताला आपले व्यापारी सामर्थ्य, क्षमता वाढवणे गरजेचे आहे. तसेच निर्यातक्षम मालाचे उत्पादन घेणे गरजेचे आहे. २००१-०२ ला देशाची निर्यात २२.४% वर गेली होती.

४. आफ्रिका

१९५१-५२ ला आफ्रिकेसोबत भारताचे ६ ते ७ % निर्यात होती ती २००१ ला

४.४% झाली. तर आयातीबाबत मोठे चढउतार होऊन त्या देशांकडून १९५१ ला भारत ९% आयात करित होता. २००९ ला ही आयात घटून ३.९% झाली. आफ्रिके सोबतच्या भारताचे विदेशी व्यापारात मोठे बदल झाले. त्याची काही कारणे व व्यापारातील परिवर्तन होती. व्यापारात नविन भागीदार समाविष्ट होणे नविन क्षेत्रात व्यापार करणे निर्याती करिता आकर्षक मार्गाचा अवलंब करणे इत्यादी. आजच्या काळात भारताच्या विदेशी व्यापाराचे क्षेत्र विस्तारित होत आहे. विदेशी व्यापाराच्या कक्षेचासुद्धा विस्तार झाला आहे. त्याचा अनुकुल परिणाम देशाची निर्यात वाढत आहे.

व्यापारशेष व शोधनशेष

"एका विशिष्ट कालखंडात ज्यामध्ये दृश्य वस्तुंचा आयात निर्यातीचा हिशेब केल्या जातो त्याला व्यापारशेष म्हणतात."

एका विशिष्ट काळात ज्यामध्ये दृश्य व अदृश्य (सेवा) वस्तुंचा आयात निर्यातीचा हिशेब केल्या जातो त्याला शोधन शेष म्हणतात.

शोधनशेषाला देण्याघेण्याचा आढावा म्हणतात त्यावर मुख्य दोन बाजू असतात. जसे जमा बाजू वर निर्यात व नावे (खर्च) बाजूवर आयातीचा हिशेब दोन्ही बाजूची बेरिज सारखी करून केल्या जातो.

नावे बाजूवर जर तुट असेल तर ती बाजू तेवढी रक्कम कर्ज घेऊन पुर्ण केली जाते.

शोधनशेषात खालीलबाबींचा समावेश होतो.

१. "डोळयाने दिसणाऱ्या वस्तुंच्या आयात निर्यातीचा म्हणजे दृश्य व्यापाराचा शोधनशेषात समावेश होतो. जसे जमा बाजूवर निर्यात तर नावे बाजूवर खर्च म्हणजेच आयात वस्तुंचा समावेश होतो."

२. सेवांची जो अदृश्य आयात निर्यात होते ज्या डोळयाने दिसत नाही म्हणजेच सेवांच्या आयात निर्यातीचा अदृश्य व्यापार समाविष्ट होतो जसे प्रवासी खर्च विदेशी लोकांनी देशात केलेला खर्च स्वदेशी लोकांचे उत्पादन ठरते. तर देशातील व्यक्ती विदेशात खर्च असतो जहाज किंवा विमानाचे भाडे, विदेशी देणग्या, विम्याचे व्यवहार, विदेशी गुंतवणुकीवरिल नफा अशा सर्व अदृश्य सेवांचा समावेश शोधन शेषात होतो.

शोधन शेषाची संरचना

या संरचनेत प्रमुख पाच बाबी समाविष्ट असतात.

१. चालू खाते

या खात्यामेध्ये वर्तमान काळात स्थालातरीत केलेल्या वस्तु व सेवांच्या

देण्याघेण्याचा हिशेब असतो. जी देणी-घेणी वर्तमान हक्क समाप्त करित नाहित त्याचा हिशोब चालू खात्यात करतात.

२. भांडवली खाते

हे खाते दोन प्रकारचे असून त्यामध्ये पहिला प्रकार दीर्घकालीन भांडवल खात्याचा आहे. यामध्ये कर्जरोखे, कंपन्याचे हिस्से, स्थाईमालमत्ता यामध्ये गुंतवलेल रकमेचा समावेश होतो.

तर दुसरा प्रकार अल्पकालीन भांडवल खाते आहे. यामध्ये स्वीकृती पत्रे, अल्पकालीन कर्ज, विदेशी बँकेतील ठेवीचा समावेश होतो.

३. एकपक्षीय व्यवहार

या व्यवहारात आयातीची मुल्य फेड देश करित नसतो अशा निर्यातीचा समावेश होतो. याची नोंद जमा बाजूवर दर्शवितात.

४. सुवर्ण

शोधन शेषात सुवर्णाची स्वतंत्र नोंद ठेवली जाते. ज्यावेळी विभिन्न देशांत सुवर्णाच्या किंमती विभिन्न असतात तेव्हा सुवर्णाची स्थानांतरणे केली जातात. याचा त्या देशातील मुद्रा पुरवठ्यावर परिणाम होतो.

५. चुक व भूल

सुवर्णांच्या आयात निर्यातीची व व्यापारी मालाची आकडेवारी सिमाशुल्क विभागाकडून अचुकपणे मिळत नाही. तर कधी अल्पकालीन विश्वसनिय आकडेवारी उपलब्ध होत नाही. ज्यामुळे शोधन-शेषाच्या दोन्ही बाजुवर जे हिशेबाचे अंतर पडते ते समान करण्यासाठी चुक व भूल या शिर्षकाखाली काही रक्कम दर्शविली जाते.

४.२. गरीबी (दारिद्रय)

जेव्हा समाजाचा एक मोठा भाग न्युनतम जिवनमानाच्या स्तरापासून वंचित राहतो तेव्हा त्या समाजात विपुल प्रमाणात निर्धनता असते. विकसित देशामध्ये गरिबी अत्यल्प प्रमाणात आढळते.

द्रारिद्रय म्हणजे समाजाचा असा एक भाग कि जो आपल्या जिवनाच्या मुलभुत गरजा पुर्ण करू शकत नाही. निम्न पातळीचे जिवन जगतो त्याला गरिबी म्हणतात.

जागतिक पातळीवर गरिबीच्या विभिन्न संकल्पना आहेत. भारतात दारिद्रयाची संकल्पना उच्चतम जिवनमान पातळीपेक्षा न्युनतम जिवनमान पातळीवर आधारित आहे.

भारतात दारिद्रयाबाबत अनेक तज्ज्ञांनी अध्ययन करुन निष्कर्ष काढले आहेत. जसे १९५६ ते ६८ या काळात शेकडा गरिबी कमी झाली हे विधान करणारे मिन्हास हे

अर्थतज्ञ होते. त्याअनुसार प्रणव बर्धन व ओझा या तज्ज्ञांनी ग्रामीण दारिद्र्यात वाढ झाल्याचे सांगितले. तर दांडेकर व रथ समितीने १९६०-६८ च्या काळात ग्रामीण व शहरी निर्धनतेचे अनुपात स्थिर असल्याचे म्हटले. साधारणता शेतीचा हंगाम चांगला असला तेव्हा हा अनुपात कमी होतो. मात्र वाईट हंगामात निर्धनतेत वाढ होते. ७ व्या वित्त आयोगानुसार १९७०-७१ ला २७.७ कोटी व्यक्ती गरिबी रेषेखाली होत्या यामध्ये २२.५ कोटी ग्रामीण तर शहरी व्यक्ती ५.२ कोटी होत्या. ग्रामीण भागात निर्धनांची संख्या जास्त असून त्यामध्ये लहान व भूमिहीन शेतकरी, मजूर समाविष्ट आहेत. तसेच या भागातील आर्थिक समस्याचे कारण म्हणजे निम्न उत्पादकता व रोजगार आहे. भारतातील निर्धनतेबाबत जागतिक बँकेचे अनुमान खालीलप्रमाणे.

१. ग्रामीन भागात १९७० ला गरिबी रेषेखाली ५३% व्यक्ती होत्या १९८३ ला ही संख्या ४४.९% झाली. तर १९८८ ला हे प्रमाण ४२% होते. म्हणजेच १९७० ला निर्धन लोकसंख्या २३.७ होती.

२. गरिबी रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण १९८३ घटून ते ३५.८% झाले. नंतर १९८८ ला हे प्रमाण ३३.६% वर आले. यामध्ये शहरी निर्धनता ५.१ कोटी होती.

३. १९७० ला निर्धनतेचा अनुपात २९.८% नंतर १९८८ ला तो १९.२% झाला. ग्रामीण भागात अति निर्धनतेचे प्रमाण १९८८ ला १२.३ काटी तर शहरी निर्धनता ही १९८८ ला ३.३ कोटी होती.

४. ग्रामीण भागातील निर्धनतेमध्ये अनुसुचित जाती व जनजातींचा अनुपात १/३ होता तर अतिनिर्धनता ग्रामीण भागत ३८% तर शहरी भागात १३% होती.

दारिद्रय निर्धारणाच्या कसोटया

१. दारिद्रयाचे निर्धारण करतांना ग्रामीण भाग ४९.९ रु. तर शहरी भाग ५६.६४ रु. दरडोई दर माह एकुण खर्चाला निर्धनतेचा आधार मानण्यात आले. याचा मुख्य आधार दरडोई दररोज २४०० कॅलरी उपभोग होतो.

२. २४०० कॅलरी उपभोगाचा मापदंड सर्व राज्यांनी स्विकारणे बंधनकारक होते. ही बाब १९७३-७४ ला निश्चित केल्यामुळे हा मुलाधार म्हणजे ग्रामीण ४९.९ रु. तर शहरी ५६.६४ रु. ठरविण्यात आला.

३. दारिद्रयाचे अनुमान ठरवितांना प्रत्येक राज्यामध्ये आधार वर्षातील वर्तमान किंमतीनुसार मुल्य काढावे.

४. ग्रामीण निर्धनतेची रेषा अधिक प्रभावी होण्यासाठी कृषी श्रमिकांचा उपभोक्ता किंमत निर्देशांकाचा वापर करावा. तर शहरी निर्धनतेकरीता औदयोगिक श्रमिकांचा

उपभोक्ता किंमत निर्देशांक ठरवावा ज्यामुळे दारिद्रयाचे मापण कचुकपणे केल्या जाईल.

भारतातील गरिबी हटाव कार्यक्रम

नियोजनाचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे सामान्य व्यक्तीच्या जिवनमानाचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे याकरिता विविध प्रयत्न करणे होते. दुसऱ्या योजनेत गरिबांची उन्नती होऊ शकेल असे वातावण निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला ४ थ्या योजनेत सामान्य दुर्बल घटकांच्या उन्नतीकरीता रोजगार शिक्षणावर भर देण्यात आला. ५ व्या योजनेत अध्यापही जे २२ कोटी पेक्षा जास्त व्यक्ती दारिद्रयरेषेखाली जिवन जगत होते. त्यांच्याकरिता १९७१ च्या प्रचलित किंमतीवर दर महा ४० रू. आधार मानल्या गेला ५ व्या योजनेत ज्या २२ कोटी व्यक्ती दैन्यवस्थेत जगत होत्या त्यांचे अंध:पतन व अतिदीनता दूर करण्याचा प्रस्ताव मांडल्या गेला. ६ व्या योजनेत दारिद्रयाचा मापदंड पोषणावर ठरवण्यात आला. ही मर्यादा ग्रामीण भागाकरीता २४०० कॅलरीज तर शहरी भागाकरीता २०० कॅलरीज पोषण आवश्यकता निश्चित करण्यात आली. ७ व्या योजनेत १९८५ ला जी निर्धनांची संख्या २७.३ कोटी होती ती घटून १९९० ला २१.१ कोटी अशी होईल. याकरीता ग्रामीण विकासावर भर देण्यात आला. तर ९ व्या योजनेत शहरी व ग्रामीण निर्धनता अनुपात घटीचा सरासरी वार्षिक दर २.५% झाला. गरिबी दूर करण्यासाठी तीव्र मापदंड तयार करण्यात आले. मागील तीन वर्षात असलेला ६.५% वार्षिक विकास दराच्या परिणामामुळे निर्धनता घटून ३०.५५% ग्रामीण तर शहरी २५.५८% झाली. गरिबी दुर करण्यासाठी अधिक प्रयत्न व प्रभाव निर्माण करण्यावर भर दिला गेला. या प्रामणे गरीबी दूर करण्यासाठी योजनाकाळात गरिबी हटाव हा कार्यक्रम राबविण्यात आला.

गरीबी हटाव कार्यक्रमातील अपयशाची कारणे

१. नियोजनामध्ये ज्या उत्पादनाच्या प्रेरक पद्धती सांगितल्या त्याचा फायदा गरिबांना न मिळता उत्पादकांनाच मिळाला आहे.

२. उत्पन्न व संपत्तीमधील असमानता दूर करण्यासाठी पुर्नवितरण नितीचे क्षेत्र मर्यादित असल्यामुळे अपयश आले.

३. गरिबी हटाव हा कार्यक्रम गरिबी दूर करण्यासाठी पुरेसा नसून त्याला अमीरीहटाव या कर्यक्रमाची जोड देणे आवश्यक आहे.

४. गरिबी ही केवळ भुमीतील उत्पादन वाढीमुळे दूर होऊ शकत नाही. त्याकरिता ग्रामीण व शहरी भागातील संपत्तीचे अयोग्य व अन्यायकारी वितरणात सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

रोजगारात वाढ करून गरिबी दूर करण्याचे उपाय

१. गरिबी दूर करण्यासाठी रोजगार संधीत व उत्पादकतेत वाढ करणे गरजेचे आहे.

२. जमिनीची १०-१२ एक्कर मर्यादा ठरवून आधिक्य स्वरूपाच्या जमिनीचे लहान व सिमांत शेतकऱ्यांना वितरण करणे आवश्यक आहे.

३. जो कुळ दुसऱ्याची जमिन कसतो त्याला भू-धारणेची सुरक्षा देणे गरजेचे आहे.

४. दारीद्र्य हटविण्याकरिता वर्षाला १०० ते १५० लाख श्रमिकांना नोकऱ्या देण्याची गरज आहे.

५. ग्रामीण भागात निर्धनता दूर करण्याचा उपाय म्हणजे श्रमप्रधान तंत्राचा वापर करणाऱ्या उदयोगांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे.

६. गरिबी हटविण्याकरीता जमिनदाराचे उच्चाटन करून कमाल मर्यादा कायदयाअंतर्गत जो जमीन गोळा झाली तीचे वाटप योग्यरितीने करणे आवश्यक आहे.

वरील सर्व उपाययोजनांची अंमलबजावणी झाल्यास भारतातील गरिबी निश्चितच दूर होवू शकते.

४.३. बेरोजगारी

श्रीमंत देशातील बेकारीचे मुख्य कारण प्रा. किन्सच्या मते प्रभावी मागणीची उणीव होय. कारण प्रभावी मागणी नसल्यामुळे अर्थव्यस्थेतील यंत्रे बेकार होतात. त्यामुळे औदयोगिक उत्पादनाची मागणी व श्रमाची मागणी सुद्धा घटते. अशी बेकारी दूर करण्यासाठी प्रभावी मागणी ही उच्चतम पातळीपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे.

भारतासारख्या विकसनशील देशात बेकारीचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. गरिब देशांमध्ये अनैच्छिक बेरोजगारी, घर्षण्यजन्य, छुपी, लपलेल्या बेकारीचे साम्राज्य असते. जेव्हा प्रचलित मजूरी दरावर काम करण्याची इच्छाशक्ती असूनही काम मिळत नाही त्याला अनैच्छिक बेकारी म्हणतात. त्याउलट ग्रामीण भागात शेतीतील काम दोन व्यक्तींचे असते परंतु त्या ठिकाणी सहा व्यक्ती काम करतांनी दिसतात. त्याला लपलेली किंवा छुपी बेकारी म्हणतात.

त्याचे कारण देशातील मागासलेली शेती आहे. तर दुसरे कारण उदयोग व सेवाक्षेत्राच अत्यल्प विकास झाल्यामूळे रोजगाराच्या संधी मर्यादित आहेत. त्यामुळे अनेकांना काम मिळत नाही परिणामी बेकारी वाढते.

नियोजन काळातील बेकारीचे निष्कर्ष

१. देशातील एका विशेषतज्ञ समितीच्या आकडेवारीनुसार (१९७१) ग्रामीण बेरोजगाराची संख्या ८६.१% तर शहरी १३.९% असल्याचे स्पष्ट केले. या समितीच्या मते ९० लाख लोकांजवळ कोणतेच काम नव्हते तर १७ लाख लोकांना आठवड्यातून फक्त १४ तास काम उपलब्ध होते. त्यांचे मासिक उत्पन्न २०० रू. पेक्षा कमी असल्यामुळे ती कुटुंबे दारिद्यरेषेखाली जिवन जगत होती.

२. सहाव्या योजनेत जवळपास १२० लाख लोकांना खुल्या बेकारीला तोंड दयावे लागले. संपूर्ण देशात १९७७-७८ ला जी ४.२३% बेकारी होती ती वाढून १९८० ला ४.४८% झाली.

३. सातव्या योजनेत १५ वर्षांवरिल लोकांचे बेरोजगारीचे प्रमाण १२ लाख होते. या गटातील श्रमशक्तीची वाढ ३९४ लाख पर्यंत होती. त्यामूळे या योजनेत ४८६ लाख रोजगार निर्मितीची गरज होती.

४. आठव्या योजनेत इ.स.२०० पर्यंत रोजगार मिळवू इच्छिणाऱ्यांची संख्या वाढत जावून ती १०६० लाख होईल असा अंदाज होता त्यामूळे १९९० ला रोजगारात ४% दरवर्षी वाढ करण्याचे उद्दिष्ट ठेवल्यास ही योजना संपेपर्यंत सर्वांना रोजगार मिळू शकतो.

५. ९ व्या योजनेत ५०१ लाख अतिरिक्त रोजगार व संधी निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला तसेच ४८.२% भाग हा शेतीवरचा भर हल्का करण्याचे उद्दिष्ट ठेवल्या गेले. रोजगाराकरीता ठोक व चिल्लर व्यापारात ६९ लाख रोजगाराच्या संधी तर शेतीमधील ७४ लाख तसेच सामाजिक वैयक्तिक सेवा क्षेत्रात नविन रोजगार संधीवर भर देण्यात आला. काम करण्याची इच्छा असलेल्या व्यक्तींना शेती वाहतूक व्यापार खुली ठेवण्यात आली. एकंदरित मानवी भांडवलाचा जास्तीत जास्त विकास करण्यावर भर देण्यात आला.

रोजगार वाढीकरीता उपाययोजना

१. रोजगार वाढीकरीता शासनाने जास्तीत जास्त रोजगाराच्या संधी निर्माण करून भूमी व श्रमाची उत्पादकता वाढेल याकरिता शासनाने ग्रामनिर्माण योजना सुरू केली त्यामध्ये स्थायी १० रोजगार निर्मितीवर भर देण्यात आला.

२. राज्यात जे बेरोजगार पदविधारक, डिप्लोमाधारक बेरोजगार आहेत यांच्या करीता स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याच्या उद्देशाने कृषी, यंत्रसामग्री, अवजारे, खते, किटनाशके, औषधांच्या विक्रीचे परवाने म्हणजेच कृषी सेवा केंद्र स्थापन्याची परवानगी दिली.

३. भूमिचे संरक्षण व विकास यावर भर देऊन रोजगार निर्माण होण्यासाठी शासनाने काम करावे, यासाठी ग्रामीण कार्यक्रम सुरू केला. त्यामध्ये २ कोटी ४. [illegible] १० हजार लोकांना रोजगार देण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले.

४. लहान शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी शेतकरी आर्थिक संस्थांचे काम करून [illegible] शासनाने त्यांना [illegible] कर्ज पुरवठा करून व त्यांच्या विकास [illegible] अनुदान देऊन [illegible] विकास करण्याचा प्रयत्न केला.

५. महाराष्ट्र शासनाने १९७२-७३ ला रोजगार हमी योजना चालू केली ते जे स्त्री-पुरुषांचे वय १८ पेक्षा जास्त आहे त्यांच्याच लागू पडेल योजना सुरू केली. ग्रामीण भागातील आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल, भूमिहीन मजूर व सामान्य शेतकऱ्यांना मदत देण्याचे उद्दिष्ट होते. १९७२-७३ ला योजनेमधून ८० लाख लोकांना रोजगार निर्माण झाला. १९८०-८१ ला योजनेतील सुधारणा वाढ झाली नंतर १९८२-८३ ला त्यांचे रोजगार वाढ होऊन या योजनेवर १०.२ लाख रु. खर्च करण्यात आले. या योजनेमुळे ग्रामीण भागातील बेरोजगारीचा बराच भार कमी झाला.

६. शासनाने रोजगार निर्मितीकरीता एकात्मिक ग्रामीणविकास कार्यक्रम (IRDP) व राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम (NREP) सुरू केला. नंतर त्याचे १९८० ला नाव बदलून ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम ठेवण्यात आले. या अंतर्गत बेरोजगारी दूर करण्याकरीता दरवर्षी ३ हजार, ४ हजार लाख रोजगार निर्मितीचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले. या कार्यक्रमात पिण्याचे पाणी, ग्रामीण रस्ते, शाळा, बालवाड्या, ग्रामपंचायती, सामूहिक विहिरी खोदणे इ.चा या अंतर्गत समावेश करण्यात आला. दारिद्र्य रेषेखाली असलेल्या १०० लाख कुटुंबांतील ७०० लाख व्यक्तींना रोजगार निर्मितीचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले. नंतर पुढे या योजनेत बदल होऊन तीचे नाव स्वर्णजयंती रोजगार योजना ठेवण्यात आले. याचा उद्देश ग्रामीण भागातील गरिब व्यक्तींना स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण करणे होता.

७. रोजगार निर्मितीकरीता २८ एप्रिल १९८९ ला स्व. राजीव गांधी यांनी जवाहर रोजगार योजना सुरू केली. यामध्ये चालू असलेल्या सर्व योजना विलिन करण्यात आल्या. त्या सर्वांचे एकत्रीकरण करून या योजनांना जवाहर रोजगार योजना नाव देण्यात आले. या योजनांचे मुख्य लक्ष म्हणजे ग्रामीण भागातील बेरोजगार व अल्परोजगार असलेल्या स्त्री-पुरुषांकरीता लाभकारी योजना कायम करणे. तर दुसरे उद्दिष्ट म्हणजे ग्रामीण आधारभूत संरचना मजबूत करणे. मजुरी दरावर सकारात्मक प्रभाव टाकणे आणणे दारिद्र्य रेषेखाली निवन जगणाऱ्या लोकांना मदत करणे इ. उद्दिष्टे आखण्यात

आली. या योजनेत मजुरी काही भाग रोख तर काही भाग अन्नधान्याच्या स्वरूपात दिल्या जातो.

या योजनेअंतर्गत दशलक्ष विहिर योजना, इंदिरा आवास योजना, नवक्रिया विशेष योजना व रोजगार आवास योजना, आश्वासन योजना सुरू करण्यात आली होती. जसे दशलक्षी विहीर योजनेअंतर्गत १९९७ पर्यंत ११ लाख विहीर खोदण्यात आल्या होत्या त्यावर ४ हजार २१ कोटी रु. खर्च केल्या गेला. तसेच जवाहर रोजगार योजनेअंतर्गत इंदिरा आवास योजना राबविली जात आहेत. या योजनेचा मुख्य उद्देश अनुसूचित जाती जमातीतील लोकांना विनामुल्य घरे उपलब्ध करुन देण्याचा होता. या योजनेअंतर्गत २००१ पर्यंत ६७ लाख ५० हाजार घरे बांधल्या गेली. तर देशातील ग्रामीण भागातील जे निर्धन व्यक्ती कामाच्या शोधात आहेत त्याचेकरीता रोजगार आश्वासन योजना राबविण्यात आली. त्यामध्ये १०० दिवसांचे अकुशल काम मिळवून देण्याचे आश्वासन दिल्या गेले. यावर २०० सालापर्यंत २ हाजार ३३० कोटी रु. खर्च झाले.

जवाहर रोजगार योजनेचे मुल्यांकन

ही योजना केवळ ग्रामपंचायती उपलब्ध असलेल्या ठिकाणीच राबविण्यात आली. एकुण तरतुदीपैकी केवळ ७३% रक्कम उपयोगात आणल्या गेली. योजनेनुसार दिलेली मजूरी एकदम अत्यल्प स्वरुपाची होती अनेक ठिकाणी मजुरांची हजेरी पुस्तिका ठेवण्यात आली नाही. ग्रामपंचायतीने जो खर्च केला त्यातील मजुरीवर झालेला एकुण खर्च हा ५३.४७% होता. या योजनेनुसार एका श्रमिकाला ३० दिवसांपैकी ४ दिवस रोजगार मिळाला व परिवारातील इतर सदस्यांना फक्त १ दिवसाचा रोजगार मिळाला. ज्या गावांमध्ये ग्रापंचायती नव्हत्या त्या ठिकाणी योजनेचा कोणताही फायदा झाला नाही. त्यामुळे रोजगार वाढ होऊ शकली नाही. या योजनेवर हे सर्व आक्षेप असले तरी ती निर्धनांच्या बेकारांच्या गरिबांच्या आर्थिक उत्थानाकरिता (प्रगती) ग्रामीण भागात ती संजिवनी ठरली आहे.

४.४. स्वयंसहायता समूह गट

मानवाने जागतिकस्तरावर अनेक क्षेत्रात प्रगती केली आहे. त्या पैकी गरीब व अंत्यल्प उत्पन्न असणाऱ्या समाजाकरीता संजिवनी ठरलेली बाब म्हणजे स्वयंसहाय्य बचत गट होय. बचत गटाचा जन्म बांग्लादेशात झाला असून बचत गटाचे जनक बांग्लादेशातील डॉ. मोहम्मद युनुस यांना ओळखले जाते. बचतगटांना सुक्ष्म वित्त पुरवठा करणारी संस्था असे म्हणतात. बांग्लादेशात गरीबी दुर करण्याकरीता डॉ. मोहम्मद युनुस यांच्या संकल्पनेतून समाजात ऐच्छिक सदस्यीय गटांची (१५ ते २०) एक सुक्ष्म

वित्त गट म्हणून स्थापना करून, सदस्यांच्या शुल्कातून उत्पादनाला चालना देता येईल. उत्पादनकरीता या गटांना बँकेद्वारे कर्जपुरवठा करून उत्पादनाची निर्मिती उत्पादनात वाढ व रोजगारासुद्धा वाढ होईल. याच उद्देशाने भारतात ग्रामीण शहरी भागातील बचत गटांना प्राधान्य देऊन आज त्यांची संख्या देशात कोटीच्या वर आहे. सूक्ष्म वित्त पुरवठ्यातून ग्रामीण शहरी भागातील लोकांना रोजगारात प्राप्त होईल. व विविध वस्तूंचे उत्पादन करता येईल. अनेक क्षेत्रांमध्ये या गटांनी आपले पाऊल ठेवले आहे. भारतासारख्या अतिरिक्त लोकसंख्येच्या देशात आर्थिक विकासाकरीता स्वयंसहायता समूह गट (SHG) हे एक वरदान ठरले आहे.

"साधारणत: १० पेक्षा जास्त म्हणजे २० लोकांनी एकत्र येऊन स्वत:च्या व एकमेकांच्या सहाय्याकरीता स्थापन केलेल्या समुहाला स्वयंसहाय्य बचत गट म्हणतात." या गटाचे प्राथमिक उद्दीष्ट म्हणजे बचत करून महिलांचे सक्षमीकरण घडवून आणने होय. तर दुसरे उद्दीष्ट राजकीय क्षेत्रात सुध्दा महिला सबलीकरण घडून आणने होय. भारतात १९९४ ला महिला सबलिकरण धोरण जाहिर झाले. त्यातील मुख्य टप्पा म्हणजे स्वयंसहाय्य बचत गटांचे माध्यमातून महिलांना स्वावलंबी बनविणे होता. स्वयंसहाय्य बचत गटाचे जनक बांग्ला देशातील डॉ.महम्मद युनुस यांना ओळखले जाते. भारतात आज या चळवळीने ग्रामिण भागात व्यापक स्वरुप धारण केले आहे. या गटांचे माध्यमातून मोठे मोठे उदयोग व्यवसाय चालू असून या द्वारे उत्पादनात मोठी भर पडली आहे. ग्रामिण भागात महिला सबलीकरणाला या चळवळीने संजिवनी मिळाली आहे. समान आर्थिकता व समान विचार असलेल्या गरजू महिला एकत्र येऊन गट स्थापन करतात. आपल्या शक्ती नुसार गटाचे नावाने बँकेत खाते उघडून दर महिन्याला बचत जमा करतात. या गटाचे व्यवहार अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व सचिवाद्वारे पार दर्शक पध्दतीने केले जातात. गरजू महिलांना अत्यल्प व्याज दराने गटाद्वारे कर्ज दिले जाते. त्यामुळे महिला स्वत:चा व्यवसाय सुरू करतात व आर्थिक दृष्टया संपन्नतेच्या मार्गावर येतात. स्वयंसहाय्य बचत गट महिलांना आर्थिक मदतीच्या भावनेतुनच स्थापन झालेला आहे.

महिलांच्या विकासाकरीता सातारा जिल्हा बँकेने केवळ ४% व्याज दराने कर्ज देणे सुरू केले. विशेष बाब म्हणजे त्या करीता कुठलेही तारण घेतले जात नाही. हि बँक २००८ पासून कर्ज देत आहे. या बँके कडे महिला स्वयंसहाय्य बचत गटांची संख्या १५,७१० कार्यरत आहे. आहे. त्यांची बचत ३३,३२,५२,०००/- पर्यंत आहे. बँक नेहमी महिला मंडळ्यातून अनेक विषयावर सक्षमिकरणाबाबत मार्गदर्शन करते.

आज भारतात राज्य निहाय बचत गटांची संख्या पुढील सारणी वरून स्पष्ट होते.

भारत: राज्यनिहाय बचत गटांची संख्या (७ जून २०१९)

राज्य	बचत गटांची संख्या	राज्य	बचत गटांची संख्या
आंध्रप्रदेश	७,०३,२९८	मिझोरम	४,४३०
अरुणाचल प्रदेश	२,३४३	नागालँड	६,७५८
आसाम	२,३८,७१८	ओरिसा	३,५१,८४७
बिहार	५,९५,०३६	पंजाब	९,५५९
छत्तीसगढ	१,४८,०७८	राजस्थान	९२,१४५
गोवा	१,३५६	सिक्किम	१,८३१
गुजरात	२,४६,८६५	तामिळनाडू	३,०४,०२८
हरियाणा	२८,५२२	तेलंगाणा	३,९१,९७१
हिमाचल प्रदेश	१८,९८२	त्रिपुरा	८,२४५
जम्मू कश्मीर	३६,०३०	उत्तरप्रदेश	२,७४,४५६
झारखंड	१,२०,३५३	उत्तरांचल	२२,७२०
कर्नाटक	२,६५,२३१	पश्चिम बंगाल	७,४२,०९०
केरळ	२,३७,९४५	अंदमान आणि निकोबार द्वीप समूह	३२६
मध्यप्रदेश	२,६०,८६८	दमन दीव	१७३
महाराष्ट्र	३,७८,५४९	दादरा एवं नगर हवेली	५७
मणिपूर	१,६२२	लक्षद्वीप	१५४
मेघालय	११,४८२	पॉंडेचरी	२,५८८
एकूण			५५,०८,६४६

वरील सारणी वरून राज्य निहाय बचत गटांची संख्या स्पष्ट होते. यामध्ये सर्वात जास्त बचत गट पश्चिम बंगाल राज्यात ७,४२,०९० आहेत. तर सर्वात कमी दादरा नगर हवेली मध्ये केवळ ५७ बचत गट आहेत.

"सारख्या समस्या असलेल्या अनेक व्यक्तींनी त्या सोडविण्याकरीता एकत्र येऊन जो गट स्थापन करतात त्याला स्वयंसहाय्य बचत गट म्हणतात."

कालांतराने हि संकल्पना व्यापक होऊन ती समूह गट, महिला बचत गट, स्वावलंबी गट, रोजगार गट, सुक्ष्म वित्त गट, स्वयंसहाय्य बचत गट व काटकसर गट या नावाने आज ओळखले जाते. स्वयंसहाय्य बचत गटाचे उदिष्ट म्हणजे आवहाने, जबाबदाऱ्या स्विकारारून त्या सांभाडण्याची क्षमता विकसीत करणे आहे. गटाद्वारे जिवनमान व राहनिमानाचा दर्जा उंचावण्याकरीता, अनेक गर्जाच्या पुर्तीकरीता अर्थसाहाय्य दिले जाते. अनेक महिलांनी एकत्र येऊन विचाराची देवान घेवान करणे, सहकार्य करणे व आपला

आर्थिक विकास घडवून आणणे अशी उद्दिष्टे ठेवून बचत गटांची स्थापना झाली आहे. बचत गटांची संकल्पना जगात नवीन नसून ती अनेक नावाने पूर्वीपासून सुरू आहे. इंडोनेशियात पी.टी.व या नावाने जर्मन फौंडेशन एजन्सीने स्वयंसहाय्य गटाचा प्रयोग सुरू केल्याचे आढळते. तर भारतात या गटांची सुरूवात म्हैसूर मध्ये मायरेड या संस्थेने सुरू केली. १९९२ ला नाबार्डने विविध क्षेत्रात या गटांना प्रारंभ केला. या चळवळीत महिलांचा सहभाग वाढत गेला. त्यामुळे महिलांचे आत्मसन्मानात वाढ होऊन त्यांना बचतीची सवय लागली. त्यामुळे रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्यात. महिलांचे मूल आणि मूल हे विश्व संपून त्या गटाद्वारे जगाच्या संपर्कात आल्यात. महिलांनी स्वयंसहाय्य बचत गटाद्वारे अनेक उद्योग व्यवसाय चालू केले. या मालाला योग्य बाजारपेठ करीता शासनाचे प्रयत्न चालू आहेत. या गटांचे विकासाकरीता अनेक वेळा शासकीय स्तरावर तरतूद करण्यात आली. भारतात सहकार तत्वार बचत गटांची चळवळ सुरू आहे. एक प्रकारे बचत गट म्हणजे मिनी सहकारच होय. गटामूळे महिलांची उन्नती होऊन समग्र विकासात भर पडली. स्वयंसहाय्य बचत गटाचे अनेक उद्दिष्टे, वैशिष्ट्ये आहेत.

१. स्वयंसहाय्य बचत गटाची स्थापना स्वयंफुर्तीने झालेली असून ते विश्वासावर आधारीत असतात. या गटाचे मुख्य तत्व सदस्यांचा व ग्रामाचा विकास करणे आहे.

२. या गटांतील सर्व व्यवहार रोखिने व पारदर्शक पध्दतीने केले जात असून सर्वानुमते निर्णय घेतले जातात. एखादा सदस्य निवृत्त झाल्यास त्या ठिकाणी त्याचे कुटूंबातील सदस्यांची निवड करतात त्यामुळे हि प्रक्रिया अखंड राहते.

३. स्वयंसहाय्य बचत गटाचे सदस्य आपल्या कुवती नूसार बचत करतात. सदस्यांना झेपेल एवढाच व्याज दर असतो. या गटांचा मुख्य आधार सहकार असल्यामुळे सदस्यामध्ये प्रेम, आपुलकी, बंधुता वाढीस लागते. त्यामुळे कौटुंबीक घरगुती समस्या सोडविण्यास मदत होते.

४. गटांमध्ये सर्वांना मत मांडण्याचा अधिकार असल्यामुळे नेतृत्व गुण वाढीस लागतो. महिला व युवकांचे वैचारिक परिवर्तन घडवून आनले जाते. लोकांची सावकाराचे पाशातून मुक्ती केली जाते.

५. महिलांचे वैयक्तीक, सामाजिक व आरोग्य विषयक प्रश्न गटाद्वारे सोडविले जातात. महिलांना बँकेच्या व्यवहाराची जाणिव जागृती निर्माण होत असल्यामूळे सक्षमीकरनात स्वयंसहाय्य बचत गटाचे फार मोठे योगदान आहे. त्यामुळे महिलांचा सर्वांगीन विकास घडवून येत आहे.

बचत गटाचे मिश्र, महिला, पुरूष, स्वयं रोजगार स्वयं सहाय्य गट असे

अनेक प्रकार असून विशेषत: महिला सबलिकरणात या गटांचे व्यापक योगदान आहे. कारण गरीब वर्गातील गरजू महिलांच्या लहान मोठया समस्यांची सोडवणूक करून ग्रामिण विकास साधल्या जात आहे. त्यामुळे महिलांना बचतीची सवयीत वाढ झाली आहे. या सोबतच महिलांचा समाजिक दर्जात वाढ होऊन निर्णय क्षमता व आत्मविश्वास सुध्दा वाढला आहे. आर्थीक व्यवहाराबाबत महिलांमध्ये जागृती होऊन त्यांचे व्यक्तीमत्व विकसीत झाले आहे. परिणामी महिला सक्षमिकरणात स्वयंसहाय्य बचत गटांचे भारतात फार मोठे योगदान आहे.

प्रश्नोत्तरे

अ. दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. विदेशी व्यापाराची दक्षा व दिशा सांगा.
२. दारिद्रयाचे कारणे व उपाय सूचवा.
३. बेकारीचे कारणे व उपाय स्पष्ट करा.
४. स्वयंम सहाय्यता गटाची संकल्पना व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा..

ब. लघुत्तरी प्रश्न.

१. विदेशी व्यपाराची रचना सांगा.
२. दारिद्रयाची कारणे दया.
३. बेरोजगारीची कारणे कारणे दया.
४. बेकारी कमी करण्याचे उपाय सांगा.
५. गरिबी कमी करण्याचे उपाय सांगा.
६. स्वयंम सहाय्यता गटाची संकल्पना दया.
७. स्वयंम सहाय्यता गटावर टिप लिहा.
८. स्वयंम सहाय्यता गटाचे महत्व सांगा.

क. योग्य पर्याय निवडा.

१. भारतात स्वयंम सहाय्यता गटाची संकल्पना मायराड या संस्थेने सुरू केली.
२. स्वयंम सहाय्यता गटामूळे महिलांना स्वयंमरोजगाराची प्रेरणा मिळाली.
३. स्वयंम सहाय्यता गट ही अविरत प्रक्रिया आहे.
४. स्वयंम सहाय्यता गटामूळे महिलांचे व्यक्तिमत्व विकसित होते.
५. वाढत्या लोकसंख्येमूळे दारीद्रयात वाढ होत आहे.
६. गरिबी दूर करण्यासाठी रोजगारात वाढ करणे आवश्यक आहे.

विभाग - ५

पर्यावरण

(Envirment)

५.१ पर्यावरण व प्रदुषण
५.२ प्रदुषणाचे प्रकार
५.३ जागतिक वाढते तापमान

विभाग - ५
पर्यावरण व प्रदुषण
(Enviranment)

५.१. पर्यावरण व प्रदुषण

नैसर्गिकरित्या अस्तित्वात असलेल्या जल, स्थल, वायु मंडळात जेव्हा सजिवांच्या विकासाकरीता, संवर्धनाकरीता आवश्यक घटक विकसित झाले. तेव्हा अब्जावधी वर्षापुर्वी सृष्टी निर्माण झाली. त्यामुळे सृष्टीवर सजीव जीवजंतुचा मानवाचा विकास झाला. पृथ्वीवरील ज्या ग्रहावर सजीव जीव जंतुंचा मानवाच्या विकासाकरीता अनुकुल परिस्थिती होती. त्या ग्रहावर जीवजंतुंचा व मानवाचा विकास होऊन वस्त्या निर्माण झाल्या.

याऊलट ज्या ग्रहांवर प्रतिकुल परिस्थिती आहे. त्या ग्रहांवर सजीवांचा विकास झालेला नाही.

व्याख्या

१. "पर्यावरण म्हणजे जमिन हया पाणी, वृक्ष, वने, उष्णता, निसर्ग इ. बार्बीचा पर्यावरणात समावेश होतो."
२. "ऊन, वारा, पाऊस, निर्संग, वृक्ष, झाडे इ. घटकातील अनुकुल संतुलनाला पर्यावरण म्हणतात."

पर्यावरणाचे जैविक, अजैविक आणि सांस्कृतिक असे तीन प्रकार आहेत.

१. जैविक पर्यावरण

ज्या पर्यावरणात पृथ्वीवरील सजिव, प्राणी, मानव अनेक सजिव, जीवजंतुंचा समावेश होतो. म्हणजेच ज्या पर्यावरणात फक्त सजिवांचा समावेश होतो, त्याला जैविक पर्यावरण म्हणतात.

२. अजैविक पर्यावरण

ज्या पर्यावरणात सागर, हवा, पाणी, नदया, जंगल, उष्णता, सुर्यप्रकाश, पर्वते, भुमी, व वनांचा समावेश होतो. ज्या पर्यावरणात निर्जीव घटकांचा समावेश होतो, त्याला अजैविक पर्यावरण म्हणतात.

३. सांस्कृतीक पर्यावरण

या पर्यावरणात मानव ज्या विविध क्रिया हालचाल करतो त्याला सांस्कृतिक

पर्यावरण म्हणतात. जसे. शेती, उदयोग, कच्चामाल, पाण्याचा वापर, रासायनिक घटकांचा वापर विज, निर्मिती, कोळसा, खाणी, खनीजे, इ.च्या वापराचा समावेश होतो. यावरून जे पर्यावरण मानवी क्रियावर अवलंबून असते. त्याला सांस्कृतिक पर्यावरण असे म्हणतात.

प्रदुषण

पर्यावरणाचा ऱ्हास होणे म्हणजेच प्रदुषण होय. पृथ्वीवरील जल, स्थल, वायु मंडळातील जीवांकरीता जे घटक जगण्यासाठी अनुकूल, आवश्यक आहेत. त्या घटकांचे अवांछनिय परिवर्तन होय. याचा परिणाम जीवजंतु, वनस्पती व उदयोगाला लागणाऱ्या कच्च्या मालावर, उदयोगांवर घातक परिणाम होतो.

'पर्यावरणात होणाऱ्या हाणीकारक परिवर्तनाला प्रदुषण म्हणतात.'

प्रदुषणाची कारणे

१. वाढती लोकसंख्या

संपूर्ण जगात लोकसंख्या वाढीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. वाढती वाढत्या लोकसंख्येमुळे संपुर्ण जगात भिषण समस्या निर्माण झाली आहे. दरवर्षी जगातील लोकसंख्या ८.६ कोटीने वाढते. भारताची लोकसंख्या १३६ कोटी पर्यंत पोहोचली आहे. वाढती लोकसंख्या पर्यावरणाच्या ऱ्हासाला कारणीभूत आहे. वाढत्या लोकसंख्येने अनेक गलिच्छ वस्त्या,झोपडपट्ट्या निर्माण झाल्याने सांडपण्याच्या समस्या निर्माण झाली त्यामुळे प्रदुषण वाढत आहे. तसेच लोकसंख्येमुळे नैसगिक साधनाचा अंदाधुंद वापर होत असल्यामुळे प्रदुषण वाढत आहे.

२. वाढते औदयोगिकरण

औद्योगिकरणामूळे पर्यावरणाला धोका निर्माण होवून प्रदुषणात वाढ झाली. कारखान्यातून निघणारा धूर तसेच थर्मल पॉवर हाऊस व वाहनातील निघणाऱ्या धूरामुळे वायुमंडळातील कार्बन-डायऑक्साईड वायुमध्ये मोठी वाढ झाली. तसेच कारखान्यातील केमिकल रसायने विशारी द्रव्यांमुळे प्रदुषणाचा प्रश्न गंभीर झाला आहे.

३. जंगल कटाई

विकासाच्या नावावर व वैयक्तिक स्वार्थापोटी मानवाने अवैधीक जंगल कंटाई करून वनांचा नाश केला आहे. शेती करण्यासाठी जंगले तोडली जातात.दोन-तीन वर्षानंतर दुसऱ्या ठिकाणी जंगल तोडून शेती केली जाते. रेल्वे, रस्त्यांच्या विकासाकरीता वृक्षांची कत्तल केली जात आहे. जंगलतोडीमुळे ऋततुचक्रात बदल होऊन ओल्या कोरडया दुष्काळाचा सामना करावा लागत आहे. नैसर्गिक पावसाचे प्रमाण कमी झाले त्यामूळे पाण्याची पातळी खोल गेली आहे.

४. आधुनिक शेती पद्धती

आधुनिक शेतीत रासायनिक खते किटकनाशके, औषधे, विविध जैविक खतांचा आणि उत्पादनवाढीला मोठ्याप्रमाणात वापर होत आहे. शेतीतील [illegible] जागेतून निघणारे विविध वायूमुळे वातावरणात अनेक कीटकजन्य विषारी वायूंचा फैलाव होत असल्यामुळे प्रदुषणात वाढ झाली आहे. आधुनिक शेतीमुळे भू-प्रदुषणात वाढ होत आहे.

५. ऋतुचक्रातील बदल

ऋतुचक्रातील बदलामुळे प्रदुषण वाढत आहे. जसे पावसाळ्यात पाऊस न पडणे, हिवाळ्यात थंडीचा अभाव तर उन्हाळ्यात अवकाळी पाऊस ओलावृष्टी होणे याचा गंभीर परिणाम उष्णतामान घटीवर होतो. प्रदुषित वातावरणातून विविध रोगांचा फैलाव होतो. ह्या सर्व बाबी मुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होऊन मान्सूनमध्ये बदल झाला. त्यामुळे सृष्टीवर फार मोठे संकट आले आहे. प्रदुषणामुळे सर्व ऋतुचक्र बदलले आहे.

६. वाढते उष्णतामान

आज संपुर्ण जगात वाढते उष्णतामानाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. वायूमंडळातील उष्णता वाढल्यामुळे प्रदुषणात झपाट्याने वाढ झाली आहे. उष्णतेमुळे बर्फ वितळून नद्यांना पूर येतो त्यामुळे समुद्रातील पाण्याची पातळी वाढली आहे. यामुळे किनाऱ्यालगतच्या जमिनिला धोका निर्माण झाला आहे. उष्णतेचा दुसरा परिणाम म्हणजे काही भागात पावसाच्या प्रमाणात मोठी घट आल्यामुळे त्या भागातील जमिने वाळवंटात रुपांतर होत आहे.

७. उर्जा स्त्रोतांचा वापर

आजच्या काळात उर्जास्त्रोतांचा अतोनात वापर होत आहे. सौर उर्जा, औष्णिक उर्जा, अणुउर्जा या सर्व उर्जाचा वैयक्तिक स्वार्थापोटी मानव त्याचा अतोनात वापर करित आहेत. त्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडून प्रदुषणात मोठी वाढ झाली आहे. उर्जेच्या मानवी अंदाधुंद वापरामुळे प्रदुषण वाढत आहे.

८. नैसर्गिक साधनांचा अभाव

लोकसंख्येतील वाढीमुळे नैसर्गिक साधनांची टंचाई निर्माण झाली आहे. पुर्वीकाळी लोकसंख्या कमी असल्यामुळे प्रति व्यक्ती नैसर्गिक साधने विपुल प्रमाणात होती. परंतु आज लोकसंख्या भरमसाठ वाढल्यामुळे जी नैसर्गिक साधने आहेत भुमी, खनिजे, पाणी, ऊन, वारा, उर्जा, अन्नधान्य अशा साधनांची प्रतिव्यक्ती उपलब्धता नगण्य झाली आहे.

लोकसंख्या वाढतच गेली तर नैसर्गिक साधने संपुष्टात येऊन, संपुर्ण सृष्टी व पृथ्वी प्रदुषणरुपी राक्षसाला गिळंकृत करण्याला वेळ लागणार नाही.

९. इतर कारणे

प्रदुषणातील वाढी करीता शहरातील घाण, कचरा, कारखान्यातील रासायनिक द्रव्य, लहान लहान विटा, फरशी, सिमेंटचे तुकडे, प्लॅस्टिकच्या पिशव्या, शेतीतील वापरात असलेली रसायने, खतांमूळे प्रदुषण हे जर्मानिच्या पोटापर्यंत गेले आहे. कारखान्यातील घाणीमुळे नदया, नाले, विहिरीतील पाण्याच्या प्रदुषणात वाढ झाली आहे.

५.२. भुमी, जल, वायु, व वनप्रदुषण

अ. भुमी प्रदुषण

भारतातील एकुण जमिनीच्या क्षेत्रापैकी ४०% भागावर लागवड केली जाऊ शकत नाही. कारत ती जमिन लागवडी योग्य नाही. यातील बरीच जमिन बनांखाली, पाण्याचे साठे, खारपान जमिन यामुळे सुपीक जमिनीचा फक्त १/३ भाग आर्थिकदृष्या उत्पादकता असलेला आहे. त्यामुळे अशा भागाचे संरक्षण, संवर्धन करणे गरजेचे आहे. प्रदुषणामुळे जमिनीतील माती प्रदुषीत होऊन जमिनीची सुपीकता नष्ट होत आहे. भु-प्रदुषणामुळे भूमित वास्तव्याला असलेल्या लाखो जीवांचे जीवन धोक्यात आले आहे. त्यामुळे जमिनीची सुपिकता टिकून ठेवण्यासाठी सर्व प्रयत्नातून भू-रक्षण करणे गरजेचे आहे.

'भूमी प्रदुषण म्हणजे जमिनीतील सुपीक घटकांचा ऱ्हास म्हणजे भु-प्रदुषण होय.' भु-प्रदुषणाला अनेक कारणे जबाबदार आहेत.

१. लोकसंख्या वाढीमुळे

लोकसंख्या वाढीमुळे मोठया प्रमाणात भु-प्रदुषण होत आहे. लोकसंख्येच्या विस्फोटामुळे प्रदुषणात वाढ झाली. वैज्ञानिक प्रगतिमुळे औदयागिकरणात वाढ झाली. प्रत्येक व्यक्तींच्या गरजा वाढल्यामुळे उर्जा, अन्नधान्य, इंधन, पाणी, खनिजांचा वापरात वाढ होऊ लागली. कारखान्यातील धुर, दुषित वायु, पाणी, रसायने, गटारांचे पाणी असे कित्येक अनावश्यक द्रव्ये, पाणी व जमिनीत मिसळल्यामुळे अनेक जीवांचा नाश होऊन भु-प्रदुषणात वाढ झाली.

२. औदयोगिकरण

औदयोगिकरणामुळे मोठे-मोठे डोंगर नाहिसे होऊन जमीनीचा सुपीकस्तर खोदून

जमीन उघडी पडली आहे. या जमिनीवर मोठ्या इमारती, कारखाने उभी झालीत. कारखान्यातील विविध द्रव्ये, पाण्यासोबत जमिनीत मिसळल्यामुळे भु-प्रदुषणात वाढ झाली आहे.

३. जलवाहिन्या

सांडपाणी वाहून नेणाऱ्या जलवाहिन्यांमुळे भु-प्रदुषणात वाढ झाली. सांडपाण्याच्या विविध वाहिन्या जमिनीत टाकल्या जातात त्या अनेक ठिकाणी फुटलेल्या असतात. अशा लिकेज मुळे सांडपाण्याच्या वाहिनीतील अत्यंत दुषित पाणी जमिनीत मिसळते परिणामी भुमी प्रदुषित होते.

४. टाकाऊ वस्तु व कचरा

लोकसंख्या वाढीबरोबर औदयोगिक प्रगती झाली. त्यामुळे प्लॅस्टिक, मलमुत्र, शेण, प्लॅस्टिकच्या बॉटल, औषधांची आवरणे, बिसलेरी, विटा, सिमेंट, दगड, बांधकामातील इतर वस्तु अशा सर्व विघटन न होणाऱ्या वस्तु व टाकऊ कचरा जमिनीत कुठेतरी टाकल्याजातो त्यामुळे जमिन प्रदुषीत होते.

५. खारे पाणी

समुद्रातील खारे पाणी लाटांमुळे भरती ओहटीचे वेळी खारट पाणी जमिनीत शिरते त्यामुळे जमिन प्रदुषीत होऊन ती पिकांसाठी उपयुक्त राहत नाही. जमिनीत क्षाराचे प्रमाण व खारट पणात वाढ झाल्याने जमिन प्रदुषित होते.

६. वादळ वारा

वादळवाऱ्यामुळे चक्रीवादळ, वावटळीमुळे एकाच ठिकाणी गोल-गोल घुमणारा वारा निर्माण होऊन तो सोबत जमिनीवरचा सुपीकस्तर घेऊन जातो. परिणामी जमीन प्रदुषित होऊन तीचे रुपांतर खडकाळ जमिनीत होते.

७. जंगल तोड

जंगलाच्या व झाडाच्या अंदाधुंद तोड केल्यामुळे मानववृक्षाचा स्वार्थाकरीता विकासाकरीता रेल्वे, जहाज बांधणीकरीता, वृक्षतोड करीत आहेत. त्यामुळे कित्येक ठिकाणची जमिन बंजर,माळराण झाली आहे. सुपिक जमिनीचे पडीत जमिनीत रुपांतर झाल्याने लागवडीचा प्रश्न निर्माण होत आहे.

८. वाहते पाणी

जमीनीवरून वाहणाऱ्या पाण्यामुळे नदया, नाले, ओढे वाहणाऱ्या पाण्यासोबत जमिनीवरचा स्तर वाहून नेतात. त्यामुळे जमितीची धुप होऊन जमिन नापिक होते. तसेच जमिनीत अनेक क्षार मिसळतात त्यामुळे भुमी प्रदुषित होते.

भु-प्रदुषण रोखण्याचे उपाय

१. भु-प्रदुषण रोखण्यासाठी सर्वप्रथम जमिन खोदुन विटा तयार करण्यावर बंदी घालावी आणि बांधकामासाठी सिमेंट विटांचा वापर करावा.

२. भु-प्रदुषण रोखण्यासाठी जमिन खोदून माती वाहून नेण्यावर कडक कार्यवाही करुन निबंध टाकावे. जमिन खोदण्यावर कायदयाने बंदी घालावी.

३. जल व वायु प्रदुषणामुळे जमिनीचा मोठा भाग दुषित होतो. त्यामुळे जल व वायु प्रदुषणाला आळा घालावा.

४. जमिनीवर जो आनावश्यक टाकाऊ कचरा टाकल्या जातो त्याला जाळून त्याची राख करावी म्हणजे भु-प्रदुषण थांबविता येईल.

५. रस्ते बंगले घर इ. तयार होत असतांना चांगल्या जमिनीतील माती भरतीसाठी नेण्यात येते. त्यामुळे सुपिक जमीनीचा नाश होतो. या विनाशाला आळा घालने आवश्यक आहे.

६. कारखाने उद्योगामुळे जे दुषित कण द्रव्य हवेत पसरून मातीत मिसळतात त्यामुळे जमिन प्रदुषित होते. परिणामी कारखान्यातील धुर, द्रव्ये, रसायने टाकण्यावर कायदयाने बंदी घालावी.

७. अतिउष्णतेमुळे जमिनीवरील अनेक वनस्पतींवर वाईट परिणाम होऊन भु-प्रदुषण होते. वृक्ष हे प्रदुषण नियंत्रणकरीत असतात. त्यामुळे जास्तीत जास्त वृक्ष लागवड व वृक्षांचे संगोपन करावे.

८. दुष्काळामुळे जी जमिन नापिक प्रदुषित झाली आहे. अशा जमिनीवर जास्तीत जास्त वनिकरण करण्यात यावे त्यामुळे भू-प्रदुषणाला आळा बसेल.

९. कचऱ्यामुळे मोठ्याप्रमाणात भु-प्रदुषण होते. त्यामुळे कचरा विघटनाचे आधुनिक पद्धतीचा अवलंब करणे गरजेचे आहेत.

१०. भु-प्रदुषण रोखण्यासाठी कचरा प्लॅस्टिकच्या पिशव्या पाण्यात टाकु नये. पाण्याच्या आजुबाजुला कोणतीही घाण होणार नाही याची दखल घेणे, झाडांच्या कडेला ऑईल, ग्रीस इ. पदार्थ टाकू नये. लागवडीयोग्य जमिनीत दुषित पाणी व कारखाण्यातील ॲसिडयुक्त पाणी सोडू नये. जमिनिच्या रक्षण व संवर्धनाकरीता सर्वतोपरी प्रयत्न करून भुमिचे संवर्धन व रक्षण केल्या जाऊ शकते.

जलप्रदुषण

मानवी जिवनात पाण्याला अमृत म्हटले आहे. सर्व सजिवांचे जीवन पाण्यावर

निर्भर आहे. म्हणून पाण्याला 'जल ही जीवन' म्हटले आहे. मनुष्याच्या शरीरात ६५ ते ७०% पाणी आवश्यक आहे. भुमीच्या भु-गर्भात ७०% जलसंपत्ती आहे. मानवी वस्त्या सिंधु संस्कृती, नाईल संस्कृती अशा अनेक मानवाच्या वस्त्या गावे प्राचीन काळात नदिच्या काणवर निर्माण झाल्याचे पुरावे आहेत. त्यामुळे मानवी जीवनात पाण्याचे अत्यंत महत्व आहे. पृथ्वीवरील एकुण पाण्यापैकी ९८% खारट पाणी महासागरात आहे. तसेच त्यातील काही प्रमाणात पाणी बर्फाच्या स्वरुपात हिमनदया व हिमकोशात आहे. ज्याचा मानवी वापरात उपयोगात होऊ शकत नाही. जगाची लोकसंख्या अशीच वाढत गेली तर तीव्र पाणी टंचाई निर्माण होऊन तीसरे महायुद्ध पाण्यासाठीच होईल. असे भाकीत वर्तवले जात आहे.

ढगातील बाफेचे पाण्यात रुपांतर होऊने पाणी जेव्हा पृथ्वीवर पडू लागते तेव्हाच दुषितीकरणाला सुरूवात होते. वातावरणातील हानीकारक जंतु, धुळ, वायु, द्रव्ये, पाण्यात मिसळतात. जमिनीवरील पाणी सागरात वाहून जाते तेव्हा असंख्य वस्तु व प्रदुषके सोबत घेऊन जाते. नदयानाल्यांमध्ये सांडपाणी मिसळते हे सर्व पाणी वाहून जातांना प्रदुषीत होते.

'पाण्यात अवांछनिय दुषित घटक मिसळल्यामुळे जे पाण्याचे प्रदुषण होते त्याला जलप्रदुषण म्हणतात.'

जलप्रदुषणाचे भौतिक, रासायनिक, शरीरक्रियात्मक व जैवप्रदुषण असे प्रकार आहेत.

i. भौतिक रासायनिक प्रदुषण

भौतिक प्रदुषणात पाण्याचा रंग, चव, तापमान, घनत्व, वास इ.बाबींमुळे होणाऱ्या प्रदुषणाला भौतिक प्रदुषण म्हणतात.

कारखाने उदयोगातील विविध द्रव्य रसायने पाण्यात मिसळल्यामुळे होणाऱ्या प्रदुषणाला रासायनिक प्रदुषण म्हणतात.

ii. शरीरक्रियात्मक प्रदुषण

मानवी व्यवहार व वर्तणुकीमुळे जो हानीकारक घटकांचा वापर होतो त्यामुळे जे प्रदुषण घडून येते, त्याला शारीरक्रियात्मक प्रदुषण म्हणतात.

iii. जैव प्रदुषण

पाण्यातील हाणीकारक जीव-जंतुंमुळे जे प्रदुषण होते त्याला जैव प्रदुषण म्हणतात. जसे - शेवाळ, बॅक्टेरीया, व्हायरस इ. जीवाणू पाणी दूषीत करतात.

सागरातील पाण्यात जहाज वाहतुकीद्वारे वाहून येणारी घाण, पारा, जस्त, शिसे, डी.डी.टी. सारख्या मानवनिर्मित अनेक विषारी द्रव्ये पाण्यात मिसळल्यामुळे जे प्रदूषण होते त्याला 'सागरी प्रदूषण' म्हणतात. या प्रदुषणाला मानवाचा मोठा हातभार लागलेला आहे. मानवाद्वारे पाण्यात प्लॅस्टिकच्या बॉटल, पिशव्या, कचरा, घाण, टाकाऊ पदार्थ, शेतीमधील किटकनाशके, औषधांची आवरणे, सांडपाणी पाण्यामध्ये वाहून येतात. सागरात जी जहाज वाहतूक होते त्यातील तेल सदृश्य घटक हे पाण्यात मिसळतात या तेलामध्ये हायड्रोकार्बनचे अस्तित्व असते. त्यासोबतच सल्फर नायट्रोजनसुद्धा असते. याचा घातक परिणाम सागरातील जलचरांवर होतो. तेलाच्या तवंगामुळे सूर्यप्रकाश पाण्यात पोहचू शकत नाही. त्यामुळे हरितद्रव्याच्या साहाय्याने अन्न तयार करण्याची प्रक्रिया थांबते. याचा परिणाम समुद्रातील शेवाळासारख्या अनेक वनस्पती नष्ट होत आहेत.

जलप्रदुषणाचे स्त्रोत

जलप्रदुषणाचे नैसर्गिक व मानवी असे दोन मुख्य स्त्रोत आहेत.

१. नैसर्गिक स्त्रोत

निसर्गाद्वारे जे घटक पाण्याला प्रदुषित करतात त्याला नैसर्गिक जलप्रदूषण म्हणतात. या घटकांत भु-क्षरण, जमिनीची धूप, वायु, खनिज पदार्थ, जीव जंतूंचे मलमूत्र, वृक्षांची पाने या सर्व घटकांमुळे पाणी मंद गतीने प्रदुषित होते. पाणी जेव्हा जमिनीवर साचते तेव्हा ते खनिज पदार्थ पाण्यात विरघळतात. या घटकांचे प्रमाण जसजसे वाढते तसतशी विषारी तत्वे पारा, शिसे इ. तत्वे पाण्यात मिसळून पाणी प्रदुषित होते.

२. मानवी स्त्रोत

जलप्रदुषणाचा दुसरा प्रकार म्हणजे मानव जे विविध व्यवहार करतो त्याद्वारे जलप्रदुषणात वाढ होते.

i. उदयोगातील टाकाऊ पदार्थ, विविध द्रव्ये, रसायने पाण्यात सोडल्याने उदा. - आम्ल, विषारी धातू, तेल, किटकनाशके, रंग इ. बाबी पाण्यात टाकल्याने पाणी प्रदुषित होते.

ii. पाण्याच्या घरगुती वापरामुळे साफ सफाई, स्वयंपाक, स्नान करणे, कपडे धुणे इ. करीता पाण्याचा सारखा वापर होतो. यानंतर पाणी नाल्या गटाऱ्यांच्या माध्यमातून नदयांना, समुद्रांना मिळाल्याने पाणी दुषीत होते.

iii. शौचालय, प्रसाधन गृहातील मल-मुत्र पाण्यात मिसळल्याने पाणी प्रदुषित होते.

iv. सागरातील जलवाहतुकीमुळे किती तरी टन तेल समुद्रातील पाण्यात मिसळल्याने पाणी दूषीत होते.

v. शेतात वापरण्यात येणारी किटकनाशके त्याची आवरणे, पाण्यात मिसळल्याने पाणी प्रदुषीत होते.

vi. वाढत्या उष्णतेमुळे पाण्याचे तापमान वाढून त्याचा आरोग्यावर वाईट परिणाम होतो. नद्या-नाल्यांच्या बाजूला असलेल्या उद्योगात वाढत्या तापमानामुळे उष्णतामान असलेले पाणी जलप्रवाहात सोडल्याने पाणी प्रदुषीत होते.

vii. विविध धार्मिक, सांस्कृतिक, स्नेहसंमेलनामुळे अनेक घटक जलप्रवाहात टाकले जातात. त्यामुळे पाणी प्रदुषीत होते.

जलप्रदुषणाचे दुष्परिणाम

i. जलप्रदुषणामुळे पाण्यात असलेल्या कासव, मासे, पाणपक्षी अशा विविध जीवांवर जलचरांवर घातक परिणाम होऊन सागरातील अनेक जीव जंतूचा नायनाट होत आहे.

ii. जलप्रदुषणाचा मानवी आरोग्यावर घातक परिणाम होत आहे. दुषित पाण्यामुळे मानवाला अनेक साथीच्या रोगांनी मलेरिया, टायफाईड, कॉलरा, अतिसार इ. रोगांनी ग्रासले आहे. कित्येक ठिकाणी प्रदुषीत पाण्यामुळे अनेकांना किडनीस्टोनच्या आजाराने ग्रस्त केले आहे.

iii. जलप्रदुषणाचा शेतातील पिकांवर वाईट परिणाम झाला आहे. प्रदुषित पाण्यामुळे पिके नष्ट होऊन जमिन प्रदुषित झाली आहे.

iv. दुषित पाण्यामुळे वृक्षांवर वाईट परिणाम झाला आहे. कारण या पाण्यातील ऑक्सीजनची मात्रा कमी झाल्याने अनेक वनस्पती वृक्षांचा नायनाट होत आहे.

v. दुषीत पाण्याच्या वापरामुळे दरवर्षी २५००० व्यक्तींचा मृत्यु होतो. ५० कोटी व्यक्ती हे दुषीत पाणी पित असल्याने रोगग्रस्त झाल्या आहेत. जर जगातील ३० कोटी लोकांना पोटाच्या आजाराने पछाडले आहे.

vi. दुषित पाण्यामुळे पर्यावरणाचा नाश झाला आहे. पृथ्वीवरील व सागरातील अनेक जीवांचे जीवन धोक्यात आले आहे. अनेक जलचरप्राणी, जीवजंतू, पक्षी, नामशेष झाले आहेत.

जलप्रदुषणाचे उपाय

i. जलप्रदुषणाला आळा घालण्यास घातकद्रव्ये, रसायने, किटकनाशके, गटारातीलपाणी, पिण्याचे पाण्यात सोडू नये.

ii. पिण्याच्या पाण्याचा ठिकाणी चारही बाजूला संरक्षक भिंती असाव्या.

iii. पिण्याच्या पाण्याच्या आजूबाजूला स्नान करणे, कपडे धुणे व जनावरांना धुण्याचे टाळावे.

iv. जे शुद्ध पाणी करणारे असंख्य जीवजंतू आहेत. त्यांचे संरक्षण, संवर्धन करावे.

v. जलदुषीती करणाला आळा घालण्यास शेतीत रासायनिक खत, किटकनाशकांचा मर्यादित वापर करावा.

vi. प्रत्येक गावात शौचालये, प्रधानगृहाची बांधणी करावी.

vii. जलप्रदुषणाच्या दुष्परिणाम व रोगांबाबत लोकांमध्ये जनजागृती करावी.

viii. जलप्रवाहात मृतव्यक्तीचे प्रेत, मेलेली जनावरे पुजेचे सामान इ. वस्तू पाण्यात टाकु नये.

ix. पिण्याच्या पाण्यात वेळोवेळी ब्लिचिंग पावडर, क्लोरिन, पोटॅशिअम, परॅमॅग्नेट इ. जीवानू विरोधी औषधांचा वापर करावा.

x. जल प्रदुषण नियंत्रणाकरीता केंद्रशासने १९७४ ला केंद्रीय जल प्रदुषण नियंत्रण मंडळाची स्थापना केले. त्या अंतर्गत सांडपाणी व दुषीत पाण्यावर नियंत्रण ठेवून हे पाणी उपयोगात आण्याकरीता उपायोजना विकसित करून प्रदुषणाबाबत लोकांमध्ये जनजागृती कार्य जल प्रदुषन मंडळ करीत आहे.

xi. केंद्रशासनाने जलप्रदुषण नियंत्रणा करीता स्वच्छता मोहिम हाती घेवून स्वच्छ पाण्याकरीता लोकांच्या सहकार्यातून स्वच्छ गंगा व शुद्ध यमुना मिराज हा प्रकल्प हाती घेतला आहे. या माध्यमातून दोन्ही नदयांचे शुद्धीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचे अनुकरण करून अकोल्यातील लोकांनी व प्रशासनाने मोर्णा प्रकल्प राबवला नदीचे सौंदर्यीकरण घडवून आणले. अशाविविध प्रकल्पाची संपुर्ण देशात जलशुद्धी करणाची नितांत गरज आहे.

वायु प्रदुषण

जगातील वाढत्या औदयोगिकरणामुळे व प्रचंड प्रमाणात स्वयंचलित वाहनांतील इंधनाच्या (पेट्रोल, डिझेल) ज्वलनामुळे वायू हवा प्रदुषण घडून येते. दुसरे कारण म्हणजे मानवाने केलेल्या वृक्षांची कत्तलीमुळे मानव व इतर प्राण्यांना आवश्यक असलेला प्राणवायू ऑक्सीजनची मात्रा कमी झाली आहे. वृक्ष हे कार्बनडायऑक्साईड आत घेतात व प्राणवायू बाहेर सोडतात. त्यामुळे वनस्पती हे स्वच्छ हवा निर्माण करण्याचे नैसर्गिक

कारखाने आहेत. परंतु स्वार्थापोटी मानव या कारखान्यांचा विचार करीत नसल्यामुळे शुद्ध हवा मिळण्याचे प्रमाण घटले आहे.

तसेच घरातील शेगडी चूल, स्टो इ.च्या ज्वलनाने वातावरणात कार्बन मोनोक्साइड वायू मिसळून वायू प्रदुषण घडते.

वायुप्रदुषणाची कारणे

१. वाहने

वाहनांमुळे मोठ्याप्रमाणात वायूप्रदुषण होते. वाहनातील इंधनाच्या ज्वलनामुळे जो धुर निघतो धुरा सोबत कार्बन, शिसे, नॅपथॉल, कार्बन मोनोक्साइड कोल्टार व कार्बन ऑक्साइड अशी घातक प्रदुषके बाहेर पडतात. त्याचा मानवाच्या आरोग्यावर वाईट परिणाम होऊन अनेक प्रकारचे रोग विकार मानवाला होतात.

२. कारखाने

कारखान्यांमुळे वायु प्रदुषणात वाढ झाली आहे. कारखान्यातील धुरामुळे हवा प्रदुषित होवून हवेतील कार्बन डायऑक्साइडच्या प्रमाणात वाढ झाली. त्यामुळे पृथ्वीवरील वातावरणात उष्णता वाढत आहे. अनेक कारखान्यातील दगडी कोळशाचा संयुग बाहेर पडून वायु प्रदुषणात वाढ होत आहे.

३. रासायनिक उदयोग

रासायनिक उदयोगामुळे वायुप्रदुषणात वाढ झाली आहे. रासायनिक खते, औषधे, किटक नाशके, वस्त्र उदयोग, चामडी उदयोग अशा अनेक उदयोगात विविध रसायनांचा वापर केल्या जातो. या उदयोगातून घातक रसायने हवेत सोडली जातात. त्याचा मानवी आरोग्यावर श्वासादवारे वाईट परिणाम होतो.

४. विदयुत केंद्र

विदयुत केंद्रामुळे वायुप्रदुषणात वाढ झाली. औष्णिक केंद्रात कोळसा क्रुड ऑईलचा वापर केल्या जातो. या दोन्हीत न जळणाऱ्या घटाकांचे प्रमाण जास्त असते. दोन्हीच्या ज्वलनाने घातक वायू बाहेर पडतात. त्यामुळे हवा प्रदुषित होते. औष्णिक विदयुत केंद्रात दररोज किती तरी टन कोळशाच्या ज्वलनामुळे दुषित वायू हवेत पसरुन तो मनुष्याच्या शरीरात श्वासादवारे जातो. त्यामुळे आरोग्याच्या विविध समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

५. ओझोनचा थर

ओझोनच्या थराला छिद्र पडल्यामुळे वायुप्रदुषणात वाढ झाली. पृथ्वीपासून

१५ ते २० किमी अंतरावर जो वायुचा थर आहे त्याला ओझोन म्हणतात. मात्र पृथ्वी
अनेक छिद्रे पडल्यामुळे सूर्याची अल्ट्राव्हायलेट व इन्फारेड किरणे थेट व प्राणी
मात्रांवर पडत असल्यामुळे त्याचे घातक परिणाम मानव भोगत आहे. पृथ्वीवरील
क्लोरोफार्म, मिथेल, कार्बन इ. वायू ओझोनचा नाश करीत आहेत.

६. घरगुती वापर

घरगुती चुलीमुळे वायुप्रदुषणात वाढ झाली. जळणासाठी रॉकेल, लाकूड इ.
चा वापर केल्या जातो. रॉकेल व लाकडसच्या धुरापासून मोठ्याप्रमाणात वायू प्रदूषण
होतो. तसेच इधरात वापरात असलेला गॅस (LPG) हा सल्फर डायऑक्साईड, नायट्रोजन
ऑक्साईड, ओझोन वायू सोडतो व घरातील डी.डी.टी. हे किटकनाशक वायू प्रदूषण
करते. तसेच बीडी. सिगारेटच्या ज्वलनामुळे वायुप्रदुषणात वाढ होते.

७. निष्काळजीपणा

निष्काळजीपणामुळे वायूप्रदुषणात वाढ झाली. जसे - २ डिसेंबर १९८४ या
रासायनिक कारखान्यातून मेथिल आयसोसायनेट (MIC) या वायूची गळती झाली. या
विषारी वायुमुळे अनेक व्यक्ती मृत्युमुखी पडल्या म्हणजेच मानवाचा निष्काळजीपणा
वायु प्रदुषणाला कारणीभूत आहे.

८. शेतीतील वापर

शेतीत विविध बाबींचा वापर केल्यामूळे तीव्र किटके नाशके, झिंक फॉस्फेट,
विषारी औषधे आम्ले रसायने इ. चा अतिवापर पिक संरक्षणासाठी व उत्पादन वाढीकरीता
केल्या जातो. त्याच्या अतिवापरामुळे व शेतीतील गुरांपासून निर्माण होणाऱ्या मिथेल व
कार्बन डायऑक्साइडमुळे वायुप्रदुषणात वाढ झाली.

वायुप्रदुषण नियंत्रणाचे उपाय

१. रस्त्यांच्या दोन्ही बाजुला व कारखान्यांच्या आजुबाजूला जास्तीत जास्त झाडे लावावी.
२. सडलेल्या टाकाऊ वस्तु, घाणेरडया वस्तू व मृत जनावरांची यथायोग्य व्यवस्था करावी.
३. पारंपारिक इंधनाऐवजी सौरउर्जेच्या वापरात वाढ करावी.
४. शेतीत रासायनिक खते व किटकनाशकांचा मर्यादित वापर करावा.
५. मृत व्यक्तीचे प्रेत जाळण्यासाठी विदयुत दाहिणीचा वापर करावा.
६. वाहनांमध्ये पेट्रोलचा वापर मर्यादित करुन लिडरहित पेट्रोल वापरावे.

७. वाहनांसाठी पेट्रोलऐवजी विजेवर चालणाऱ्या हायड्रोजनचा असा सौर ऊर्जेचा वापर करावा.

८. धूम्रपानबंदीच्या कायद्याची अंमलबजावणी काटेकोरपणे व्हावी.

९. संरक्षणासाठी जे आण्विक शस्त्रांचे प्रयोग प्रात्यक्षिके यावर बंदी घालावी.

१०. कारखान्यांची रचना ही प्रदूषणरहित असली पाहिजे असे कारखानदारांवर बंधन टाकावे.

असा विविध उपायांच्या मदतीने वायुप्रदूषणाला आळा घालता येईल.

ग्रीन हाऊस

औद्योगिक क्रांतीमुळे पृथ्वीच्या वातावरणात मिथेन, ओझोन, क्लोरोफ्लोरोकार्बन, कार्बन डायऑक्साईड, हॅलोजन्स असा कृत्रिम वायूंच्या प्रमाणात वाढ झाली. या सर्व वायूंना ग्रीन हाऊस गॅस म्हणतात. या गॅसचा पृथ्वीवर जो प्रभाव पडतो त्याला ग्रीन हाऊस प्रभाव म्हणतात. या गॅसमध्ये वाढ होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे वाढते औद्योगिकीकरण, प्रचंड प्रमाणात पेट्रोलियम पदार्थ व कोळशाचा अतिवापर, घरात इंधनासाठी लाकडांचा वापर वाढला. यांच्या ज्वलनामुळे ५०० कोटी टन कार्बन वातावरणात पसरतो. त्यामुळे उष्णता वाढते.

दुसरे मुख्य कारण जंगलांचा विनाश आहे. त्यामुळे या गॅसचा पृथ्वीवरील प्रभाव वाढल्याने ऑक्सिजनचे प्रमाण कमी होऊन मानवाला श्वास घेण्यास अनेक अडचणी निर्माण झाल्यात. दुसरा दुष्परिणाम म्हणजे ग्रीन हाऊस प्रभावामुळे सागरी पाण्याची पातळी वाढून अनेक देश त्यामध्ये बुडण्याची भिती निर्माण झाली आहे.

ग्रीन हाऊस प्रभावामुळे जल, वायू, व्यवस्थेत बदल होऊन ऋतुचक्रात बदल होईल. ग्रीष्म काळात वाढ होऊन शीत काळात घट येईल तर मान्सूनचा पाऊस पडणे सुद्धा बंद होईल. त्यामुळे दुष्काळात वाढ होऊन जमिनीचे वाळवंटात रूपांतर होईल. हिमनद्यांना महापूर येऊन इतर नद्या नाले कोरडे पडतील असे भिषण दुष्परिणाम पृथ्वीवर ग्रीन हाऊस प्रभावाने निर्माण होतील.

या प्रभावापासून संरक्षण करण्यासाठी पुढील बाबींची जंगलांचा नाश थांबवणे, वनांचा विस्तार करणे, सौरऊर्जेचा जास्तीत जास्त वापर करणे, पारंपारिक इंधनाचा वापर टाळणे जीवन व्यावहारिक पद्धतीत बदल करणे व पृथ्वी रक्षा कोष स्थापन करणे गरजेचे आहे. तरच ग्रीन हाऊस प्रभावापासून संरक्षण करता येईल.

तसेच वनांपासून वायुमंडळात
ऑक्सीजन व आद्रतेचे संतुलन राखण्याचे महत्वाचे कार्य वनेच करतात.

मात्र मानवाने आपल्या स्वार्थासाठी अवैध जंगलकटाई करुन तो वनांच्या विनाशाकडे चालला आहे. त्यामुळे त्याचे दुष्परिणामसुद्धा मानवच भोगत आहे. वन विनाशाची अनेक कारणे आहेत.

१. लोकसंख्या वाढीमुळे ईंधन व ईमारती लाकडाची मागणी वाढल्याने वृक्षतोड होत आहे.

२. घरांचा प्रश्न निर्माण झाल्याने गावाच्या आजुबाजुच्या वृक्षांची कटाई करुन त्या ठिकाणी घरे किंवा उदयोग स्थापन होत आहेत.

३. काही व्यक्ती शेती करण्यासाठी जंगलाची तोड करुन त्या ठिकाणी दोन तीन वर्षे शेती करतात. पुन्हा दोन - तीन वर्षानंतर दुसऱ्या ठिकाणी झाडे तोडून शेती करतात. परिणामी जंगलाचा विनाश होत आहे.

४. पशुंच्या चाऱ्यांकरीता व त्यांना चरण्याकरीता अनेक वृक्षांची कत्तल केली जात आहे.

५. देशाच्या विकासाकरीता रेल्वे रस्ते, वाहतूक, दळणवळण यांच्या विकास व विस्ताराकरीता आजुबाजुची सर्व झाडे तोडल जात आहेत. त्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडले आहे. पर्यावरणात संतुलन राखण्यासाठी खालील उपाययोजना आवश्यक आहेत.

उपाययोजना

१. कायदयाने जंगलकटाईला प्रतिबंध लादून कृषी व वनभूमित समतोल राखून

वन प्रदूषण

वने किंवा जंगले पर्यावरणाचे संतुलन राखण्याचे प्रमुख कार्य करतात. वृक्षांमुळे पाणी, पाण्यापासून अन्न व अन्नापासून जीवन आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षणाकरीता वृक्षारोपण, वृक्षसंवर्धन वनांचे रक्षण करणे गरजेचे आहे. वनांपासून मानवाला अनेक बाबी मिळतात. लाकूड, टिक, राळ, जळन, वनऔषधी, सुकामेवा, चंदन इत्यादि उदयोगाला कच्चा माल पुरविण्याचे कार्य वने करतात. तसेच वनांपासून वायुमंडळात ऑक्सीजन व आद्रतेचे संतुलन राखण्याचे महत्वाचे कार्य वनेच करतात.

मात्र मानवाने आपल्या स्वार्थासाठी अवैध जंगलकटाई करुन तो वनांच्या विनाशाकडे चालला आहे. त्यामुळे त्याचे दुष्परिणामसुद्धा मानवच भोगत आहे. वन विनाशाची अनेक कारणे आहेत.

१. लोकसंख्या वाढीमुळे इंधन व इमारती लाकडाची मागणी वाढल्याने वृक्षतोड होत आहे.

२. घरांचा प्रश्न निर्माण झाल्याने गावाच्या आजूबाजूच्या वृक्षांची कटाई करुन त्या ठिकाणी घरं किंवा उदयोग स्थापन होत आहेत.

३. काही व्यक्ती शेती करण्यासाठी जंगलाची तोड करुन त्या ठिकाणी दोन तीन वर्षे शेती करतात. पुन्हा दोन - तीन वर्षानंतर दुसऱ्या ठिकाणी झाडे तोडून शेती करतात. परिणामी जंगलाचा विनाश होत आहे.

४. पशुंच्या चाऱ्यांकरीता व त्यांना चरण्याकरीता अनेक वृक्षांची कतल केली जात आहे.

५. देशाच्या विकासाकरीता रेल्वे रस्ते, वाहतूक, दळणवळण यांच्या विकास व विस्ताराकरीता आजुबाजुची सर्व झाडे तोडल जात आहेत. त्यामुळे पर्यावरणाचे तंत्र बिघडले आहे. पर्यावरणात संतुलन राखण्यासाठी खालील उपाययोजना आवश्यक आहेत.

उपाययोजना

१. कायदयाने जंगलकटाईला प्रतिबंध लादून कृषी व वनभुमित समतोल राखावा.

२. जमिनीची धुप रोखण्यासाठी जास्तीत जास्त वृक्षारोपन करावे.

३. रस्ते, रेल्वेच्या विकासाकरीता जेवढी झाडे तोडल्या जातील तेवढया वृक्षांची लावगड व त्याचे संवर्धन करावे.

४. जंगलात गुरे-जनावरांच्या चाऱ्यावर चरण्यावर कायदयाने बंदी घालावी.

५. वनांचा विकास करण्यासाठी एक व्यक्ती एक झाड हे ब्रीद लागु करावे.

६. घरे, उदयोगांच्या बांधणीकरीता जी झाडे तोडली जातात तेवढया वृक्षांची लागवड करण्याची कायदयाने सक्ती करावी.

७. वनांच्या रक्षणाकरीता भारतात १८९४ ला राष्ट्रीय वननीती जाहिर करून त्या द्वारे वनांचे संरक्षण करण्यात येत आहेत.

८. वनांच्या विकासाकरीता १९५२ ला दुसरी वननीती जाहिर करून त्या अंतर्गत ३३.३% जमिन वनांखाली आणण्याची तरतुद केल्या गेली.

जंगलाचे महत्त्व लक्षात घेता वन व वनविनाश थांबविण्याकरीता या सर्व उपायांची गरज निर्माण झाली आहे.

वनविनाश रोखण्यासाठी व जंगल कटाईला आळा घालण्यासाठी देशात १९८० ला वनसंरक्षण अधिनियम पास झाला. या कायदयानुसार वनक्षेत्रात बदल करणे व जमिनीचा इतर कामासाठी वापर करायचा असेल तर त्याकरीता केंद्र शासनाची पुर्व परवानगीची मुख्य तरतुद करण्यात आली. त्यासोबत जेवढया जमिनीचा इतर कामासाठी उपयोग करायचा आहे. तेवढे इतरत्र ठिकाणी वनक्षेत्र निर्माण करणे बंधनकारक केल्या गेले. या करीता केंद्र शासनाने देशात लखनऊ, भोपाल, बॅंगलोर, शिलॉंग, चंडीगढ़ अशा सहा ठिकाणी कार्यालये स्थापन केलीत. या कायदयामुळे देशातील वनक्षेत्राच्या कटाईत घट होऊन आज फक्त ५५०० हेक्टर क्षेत्राचीच कटाई होत आहे. हा कायदा अधिक मजबुत करण्यासाठी राज्यसरकार हे केंद्र शासनाच्या पुर्वपरवानगी शिवाय कोणत्याही व्यक्तीला, प्राधिकरणाला, निगम एजेंसिला संघटनेला पट्टयाने किंवा भाडयाने देऊ शकणार नाही. जर या कायदयाचा कोणी भंग करीत असेल तर त्याला १५ दिवसाच्या सामान्य कैदेची शिक्षा केली जाते.गुन्हयाच्या स्वरुपावर कठोरात कठोर शिक्षा केली जाते. चहा, कॉफी, मसाले, रबर, ताड, औषधी, वनस्पती या पिकांचा वनेत्तर प्रयोजनात समावेश करुन त्यांना कायदयातून बगळण्यात आले.

सामाजिक वनिकरण योजना

जागतिक बॅंकेच्या मदतीने १९८५ ला सामाजिक वनिकरण योजना कार्यान्वित झाली. या योजनेत वनस्पती शाळेची स्थापना करणे, विविध रोपवाटिका तयार करणे, भूमिहीन शेतकऱ्यांना दिलेल्या जमिनीत वृक्षारोपन करणे, रस्ते, कालवे व तळयांच्या काठयाला वृक्षारोपन करणे, नष्ट झालेल्या जंगलाच्या ठिकाणी व रेल्वे मार्गाच्या दोन्ही बाजुला वृक्षारोपन करणे. West Land Plantation योजना राबविणे इ. कार्यक्रमांचा सामाजिक वनिकरण योजनेत समावेश करण्यात आला. या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे

पाणथळी व संरक्षणात साधनांचा विकास करणे, चारा, कुरणांचा विकास करणे, ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण करणे, भूजल पातळी वाढविण्याकरीता भूमी संरक्षण करणे प्रत्येक गावात ग्रामीण वन सुरक्षा व प्रबंधन समिती स्थापन करणे अशी विविध दृष्टि ठेवून सामाजिक वनीकरण योजनेची अंमलबजावणी करण्यात आली. त्यामुळे वायुप्रदूषण व भूमीप्रदूषण रोखण्यासाठी काही प्रमाणात मदत झाली आहे.

पर्यावरण प्रदूषण नियंत्रणाकरीता कायदेशीर तरतुदी

भारतात प्रदुषणाला आळा घालण्यासाठी खालील कायदेशीर तरतुदी करण्यात आल्या.

१. प्रवेश व तपास करण्याचे अधिकार :

कालम १० तील a(I) नुसार केंद्रशासनाने त्या व्यक्तींना प्रवेश व तपासाचे अधिकार दिले फक्त तीच व्यक्ती कोणत्याही ठिकाणी कोणत्याही क्षणी प्रवेश करु शकते.

२. नमुना घेण्याचा अधिकार

कलम ११ नुसार केंद्रशासनाने नेमलेल्या अधिगकाऱ्यालाच कोणत्याही परिसरातून कारखान्यातून व इतर कोणत्याही ठिकाणावरुन जल, भूमी, वायू व इतर पदार्थांचा तपासणी करीता नमुना घेण्याचा अधिकार दिला आहे. फक्त तीच व्यक्ती असे करु शकेल. ती व्यक्ती या सर्व बाबींचा नमुना विश्लेषणाकरीता मान्यता प्राप्त पर्यावरण प्रयोग शाळेत पाहून विश्लेषण तयार करेल व तो अहवाल शासनाला पाठवेल.

३. कायदेशीर तरतुदी

पर्यावरणाकरीता कलम १५ ते १७ मध्ये पर्यावरण प्रदुषण संतुलनाकरीता खालील तरतुदींचा समावेश करण्यात आला.

१. कायदा मोडणाऱ्या व आदेश निर्देशाचे उल्लंघन करणाऱ्याला ५ वर्षे पर्यंत कारावास किंवा १ लाख रु. दंड किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात.

२. जर कंपनीकडून कायदयाचे उल्लंघन होत असेल तर या कंपनीच्या संचालकाला दोषी ठरवून तो दंडनीय अपराधाकरीता पात्र ठरेल.

३. जर शासकिय खात्याद्वारे अपराध होत असेल तर त्या विभागाच्या अध्यक्षाला अपराधाबाबत दोषी धरले जाईल. त्याच्यावरच कारवाई केली जाईल. जर अपराधाची अध्यक्षाला कल्पना नसेल तर पुन्हा अपराध घडू नये अशी दक्षता घेण्याचे सिद्ध झाल्यास त्याला शिक्षा होणार नाही.

पर्यावरण संतुलन राखण्याचे उपाय

१. वाढती लोकसंख्या हा पर्यावरणाचा मोठा प्रदूषक आहे. त्यामुळे पर्यावरणाच्या संरक्षणाकरीता लोकसंख्या नियंत्रण आवश्यक आहे.

२. ऊर्जेचा अतिशय काटकसर व कुशलतेने वापर करणाऱ्या आधुनिक टेक्नॉलॉजीचा विकास करणे गरजेचे आहे.

३. दीर्घकालीन विकासातील येणारा मोठा अडथळा म्हणजे अज्ञान, निरक्षरता, दारिद्र्य अशा गावातील चालीरीती परंपरा दूर करून ग्रामीणांना ज्ञान व शिक्षण देणे पर्यावरणाकरीता आवश्यक आहे.

४. पर्यावरणाच्या संरक्षणाकरीता लोकांमध्ये जनजागृती करून त्यांना प्रदूषणाचे गंभीर परिणाम लक्षात आणून देणे गरजेचे आहे.

५. दारिद्र्य बेकारीतून व कर्जाच्या जाळ्यातून मुक्त होण्याचा मार्ग शोधणे गरजेचे आहे. असे झाल्यास लोक प्रवाह आपोआपच पर्यावरणाच्या विकास व संरक्षणाकडे गतिमान होईल.

पर्यावरणाच्या संरक्षणाबाबत शासन (G.O.) व गैर सरकारी संस्था (N.G.O.) संघटनांची भुमिका/कार्य.

१. शासन (G.O.)

पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धनाची बाब शासनाच्या लक्षात आल्याने देशातील मौल्यवान व नैसर्गिक साधनांचे संरक्षण अग्रक्रमाने सरकारी पातळीवर विविध उपाययोजना करून राबविण्यात येत आहेत. पर्यावरणाच्या संरक्षणाकरीता शासनाने स्वतंत्र पर्यावरण खाते निर्माण केले आहेत.

२. गैर सरकारी संस्था (N.G.O.)

सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने ज्या संस्था स्थापन झाल्या आहेत त्या देशभरातील सर्व संस्था जल, वायु, वन प्रदुषन रोखण्यासाठी लोकसहभागातून पर्यावरणाचे रक्षण करीत आहेत. त्यांचे पर्यावरणाबाबत मोठे योगदान आहे. अशा N.G.O. पर्यावरणाच्या रक्षणाकरीता शासनाकडून आवश्यक त्या सुधारणा घडवून आणतात. पर्यावरणाचे कार्य करणाऱ्या जवळ-जवळ १००० (एक हजार) स्वयंसेवी संस्था आजच्या काळात आहेत. ह्या संस्था दारिद्र्य विषमता स्वतंत्रता आरोग्य, ग्रामिण विकास अशा विविध क्षेत्रात कार्य करीत आहेत. परंतु त्यांच्याजवळ प्रशिक्षित कार्यकर्ते नसल्यामुळे व आर्थिक साहाय्याअभावी तसेच लोकांच्या पाठींब्याअभावी कोणते ही कार्य करु शकत नाही.

त्यामुळे विकास कार्यासाठी लोकांचा भरभरून प्रतिसाद असला तरच ते पुर्णत्वास जाऊ शकते.

५.३. जागतिक वाढते तापमान

पर्यावरणाचा हवामान व तापमान हा अविभाज्य घटक आहे. हवामानातील बदलामुळे विविध पर्यावरणीय धोके निर्माण झालेत त्यामुळे जागतिक तापमानात वाढ होत आहे. ओझनच्या थराचा नाश, आम्ल पर्जन्य, अनू अपघात इ. धोक्यामुळे तापमान वाढत आहे. मानवाच्या हवामान विषयक ज्ञानामुळे हवामानाचा तर्क शुध्द अभ्यास करता येतो. जागतिक तापमान वाढीला Global Warming म्हणतात. वाढत्या तापमानाची समस्या संपूर्ण जगाला भेडसावत आहे. पृथ्वीला सुर्याच्या किरणामुळे उष्णता मिळते. ती किरणे वायुमंडळात जावून पृथ्वीवर एक नैसर्गिक आवरण निर्माण करतात. हे आवरण पृथ्वीच्या वातावरणाला उष्ण ठेवते. हवामानातील बदलामुळे पृथ्वीवरील तापमान वाढत आहे. कार्बनडॉयऑक्साइड, पाण्याची वाफ, ओझन, मिथेन, नॉयट्रेड ऑक्साईड यांचे प्रमाण वाढल्याने जागतिक तापमानात वाढ झाली. तापमान वाढीची समस्या उदयोग प्रदान विकसीत देशांनी निर्माण केली आहे.याचा संपूर्ण जगावर वाईट परिणाम होत आहे. अमेरिका, चिन, रशिया व जपान नंतर भारत हा कार्बनडॉयऑक्साईडचे उत्सर्जन करणारा ५ वा मोठा देश आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर या वायुचे उत्सर्जन वाढले. त्यामुळे जागतिक तापमानात वाढ झाली.

जागतिक तापमानातील वाढ ही प्रामुख्याने ओझनच्या थराला पडलेल्या छिद्रातून सुर्याची अतिनिल कीरणे पुर्थ्वीवर पडतात. त्यामूळे तापमान वाढते. तसेच मिथेनचा इंधन म्हणून वापर केल्यामूळे मिथेन वातावरणात मिसळतो, नॉयट्रेड ऑक्साईड व कार्बनडॉयऑक्साईड मूळे जसे खनिज तेल शुध्दी करणाच्या कारखान्यात वायूच्या ज्वलनामूळे, शितगृहे, शित कपाटे, अग्नीशामक द्रव्यांमध्ये क्लोरोफ्लोरो कार्बनच्या वापरामूळे आम्ल जन्य पदार्थामूळे औद्योगिक प्रदुषणामूळे औषिक विद्युत निर्मीतीमूळे आणि अनू उर्जेच्या निर्मितीमूळे जसे अनू उर्जा निर्मितीसाठी विविध द्रव्ये इंधन म्हणून वापरतात त्यांचे विघटन तापमाण वाढ, व संयोगिकरणामूळे अणूउर्जा निर्माण केली जाते.

जगात अण्वस्त्रांच्या निर्मितीमूळे अमेरिका, रशिया, फ्रान्स, चिन, पाकिस्तान, भारत इ. देश अनुचाचण्या घेत आहेत. या चाचण्यामूळे जागतिक तापमानात वाढ झाली आहे.

जागतिक तापमान वाढीचे दुष्परिणाम

जागतिक तापमान वाढीमुळे गवताळ प्रदेशांचा नाश होवून आणि वनस्पतींचा सुध्दा नाश होवून पृथ्वीचे तापमान वाढते. तापमान वाढीचा मानवावर विघातक परिणाम होतो. यामुळे त्वचेचा कॅन्सर वाढीस लागतो. शरिराची प्रतिकार शक्ती कमी होवून संसर्ग जन्य रोगात वाढ होते. श्वसनाचे विकारात वाढ होते. प्राण्याचे प्रजातीय संतूल बिघडून वाळवंटीकरण वाढीस लागते. तापमाण वाढीमुळे हीम नदया वितळून पूराचा धोका वाढतो. जर बर्फाळ प्रदेश नष्ट झाले तर पृथ्वीवरील तापमानात भंयकर वाढ होईल. वाढत्या तापमानाचा शेतीवर, किणाऱ्यावरील लोकांवर, जलसाधनावर वाईट परिणाम होतो. पृथ्वीवर कंप निर्माण होवून भुकंपात वाढ होते. एकंदरित पृथ्वीवरील सजिव सृष्टीवर तापमान वाढीचा विघातक परिणाम होतो.

जागतिक तापमान वाढ कमी करण्याचे उपाय

जागतिक तापमानातील वाढ कमी करण्यासाठी खनिज तेलाच्या वापरात घट करावी, पर्यावरण संतूलनाकरीता जास्तीत जास्त वृक्ष लागवड करावी. शाळा महाविद्यालयात पर्यावरणाचा संदेश पोहचावा, कृषी, वन व उदयांनाच्या संख्येत वाढ करावी. कृषी क्षेत्रात उर्जेचा नियोजित वापर करावा. शेतीमध्ये आधुनिक यंत्रतंत्राचा योग्य वापर करावा. फळबाग लागवडीला जास्तीत जास्त प्राधान्य दयावे. शेतात रासायनिक खते , किटनाशकांचा मर्यादीत वापर करावा ज्यामूळे जागतिक तापमाण वाढीचे दुष्परिणामापासून रक्षण करून पर्यावरणाचा समतोल राखल्या जाईल.

प्रश्नोत्तरे

अ. दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. पर्यावरणाची संकल्पना व प्रकार स्पष्ट करा.
२. जल प्रदुषनाची संकल्पना व दुर्षरिणाम स्पष्ट करा.
३. भुमी प्रदुषनाचे कारणे व उपाय स्पष्ट करा.
४. वायु प्रदुषनाचे कारणे व उपाय स्पस्ट करा.
५. वायु प्रदुषनाचे कारणे व दुर्ष्परिणाम स्पस्ट करा.
६. जागतिक तापमान वाढीचे कारणे व उपाय स्पस्ट करा.

ब. लघुत्तरी प्रश्न.

१. पर्यारणाचे घटक व प्रकार सांगा.

२. भूमी प्रदुषणाची कारणे द्या.
३. जल प्रदुषणाची कारणे द्या.
४. जल प्रदुषन नियंत्रणाचे उपाय सांगा.
५. भूमी प्रदुषन नियंत्रणाचे उपाय सांगा.
६. वायु प्रदुषणाचे कारणे व उपाय सांगा.
७. वायु प्रदुषणाचे दुष्परिणाम सांगा.
८. वन प्रदुषणाचे कारणे व उपाय सांगा.
९. वन विनाश रोखण्याचे उपाय सांगा.
१०. जागतिक तापमान वाढीची कारणे व उपाय सांगा.
११. जागतिक तापमान वाढीचे शेतीवरी परिणाम सांगा.

क. योग्य पर्याय निवडा.

१. जागतिक तापमान वाढीला ग्लोबल वार्मींग म्हणतात.
२. जागतिक तापमान वाढीमुळे पिकांची वाढ कमी होते.
३. जागतिक तापमानात वाढ नैसगिक व मानवी कृतिमुळे झाली.
४. बदलत्या हवामानाने ओझनच्या थरात घट झाली.
५. तापमान वाढीला आळा घालण्यासाठी वन व उद्यानात वाढ करावी.
६. जमिन, पाणि, वृक्ष, वने, निसर्ग व उष्णतेचा पर्यावरणात समावेश होतो.
७. पर्यावरणाचा ऱ्हास म्हणजे प्रदुषण होय.
८. लोकसंख्या वाढीमुळे भूप्रदुषणात वाढ होत आहे.
९. भूप्रदुषणाला आळा घालण्यासाठी पाण्यात टाकावू पदार्थांना प्रतिबंध लावा.
१०. नैसगिक व मानवी घटक जलप्रदुषणाचे स्त्रोत आहेत.
११. औद्योगिकरणामुळे व वाहणातील पेट्रोल, डिझेलच्या ज्वलनामुळे वायु प्रदुषण वाढते.

□□□

लेखक परिचय

प्रा.डॉ. संतोष ताडे
एम. कॉम., एम.ए.(अर्थ.), बी.एड्., पीएच.डी.
मु.पो. अकोट, ता. अकोट, जि.अकोला

- अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री नरसिंग महाविद्यालय, अकोट.

- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अर्थशास्त्र संशोधन मार्गदर्शक.

- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, सदस्य अर्थशास्त्र अभ्यासमंडळ.

- **प्रकाशित साहित्य :**
  - केळी एक रोख पिक
  - केळी लागवडीचे अर्थशास्त्र
  - भारतीय अर्थव्यवस्था
  - विविध वृत्तपत्रातून प्रासंगीक व समिक्षालेखन.
  - राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय व संशोधन पत्रीकेतील विविध लेख.

- **आगामी प्रकाशन :**
  - फलोत्पादनशास्त्र व वनऔषधी
  - पानपिंप्री लागवड व उत्पादन

या पुस्तकाचा उपयोग अर्थशास्त्र आणि विविध स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी तसेच विद्यापिठीय अर्थशास्त्रीय संशोधन करणाऱ्यासाठी हे पुस्तक मैलाचा दगड ठरणार आहे. - जे.व्ही.महाविद्यालय, देवग्राम, उपप्राचार्य डॉ. राजु श्रीरामे.

प्रा.डॉ.संतोष ताडे
एम.कॉम.,एम.ए.(अर्थ.), बी.एड्.,पीएच.डी.
मु.पो.अकोट, ता.अकोट, जि.अकोला

- अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री नरसिंग महाविद्यालय, अकोट.
- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अर्थशास्त्र संशोधन मार्गदर्शक
- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, सदस्य अर्थशास्त्र अभ्यासमंडळ

- **प्रकाशित साहित्य :**
  - केळी एक रोख पिक
  - केळी लागवडीचे अर्थशास्त्र
  - भारतीय अर्थव्यवस्था
  - विविध वृत्तपत्रातून प्रासंगीक व समिक्षालेखन
  - राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय व संशोधन पत्रीकेतील विविध लेख

- **आगामी प्रकाशन**
  - फलोत्पादनशास्त्र व वनऔषधी
  - पानपिंप्री लागवड व उत्पादन

या पुस्तकांचा उपयोग अर्थशास्त्र आणि विविध स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी तसेच विद्यापिठीय अर्थशास्त्रीय संशोन करणाऱ्यासाठी हे पुस्तक मोलाचे दगड ठरणार आहे.-
जे.व्ही. विद्यालय, देवग्राम, उपप्राचार्य डॉ.राजु श्रीरामे.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

ISBN : 978-81-945173-0-6